

56575

1544

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

1987 OKT 7

ACTA IOVENUM

Sectio Linguistica

Tomus III.

SZEGED
Hungaria
1987

aj

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA IUVENUM

Sectio Linguistica

Tomus III.

SZEGED
Hungaria
1987

Kiadja
a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának
Tudományos Diákköri Tanácsa

Szerkesztette

M. Korchmáros Valéria

Lektorok

Albert Sándor
Károly Sándor
Mikola Tibor
Valackai Sándor

TARTALOM

Az 1987. évi OTDK-n szereplő nyelvészeti dolgozatok

Általános nyelvészet

- Bíbok Károly: A kommunikációs tevékenységet megnevező
igék egy csoportjának szemantikai vizsgálata
a magyarban.....5
- Németh T. Enikő: A hezitációk kiszűrése és a
beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozás-
határ-vizsgálatnál.....24

Finnugor nyelvészet

- Sipőcz Katalin: A vogul színnevek vizsgálata.....37

Francia nyelv

- Gécseg Zsuzsanna: Francia nyelvű passzív szerkezetek
vizsgálata a Montague-grammatika
elméleti keretében.....56
- Técsy Mariann: A helyzethez kötött mondatok
szemantikája a mai francia nyelvben.....80

Eszközfonetika

- Farkas József: A garat- és szájüreg alak- és
térfogatváltozásainak dinamikus
radiográfiás, komputeres vizsgálata.....93

Bíbok Károly

A KOMMUNIKÁCIÓS TEVÉKENYSÉGET MEGNEVEZŐ IGÉK EGY CSOPORTJÁNAK SZEMANTIKAI VIZSGÁLATA A MAGYARBAN

Dolgozatom célja a címben jelzett igék egy csoportjának szinkrón szempontú szemantikai leírása, amelyhez a komponenses (komponenciális) elemzés módszerét használok.¹

1. A komponenses elemzés két alapkérdése

KATZ és FODOR (1963) szemantikaelméletét, amely először alkalmazta a komponensekre bontást a generatív nyelvelméletben, többen kritizálták (BIERWISCH, 1971. 410-412; BOLINGER, 1965; KIEFER, 1966. 184-188; Uő. 1970. 116-119; Uő. 1975. 370-372; WEINREICH, 1966). A felvetett kérdések közül a két legfontosabb:²

1. hogyan rendeződnek a szemantikai komponensek³ jól meghatározott struktúrákba a lexémák szótári ábrázolásában és a mondatok szemantikai reprezentációjában, és
2. véges számosságú halmazt alkotnak-e ezek a komponensek vagy sem?

A kérdésekre adott válaszok: 1. A szemantikai komponenseket célszerű egy, a természetes nyelvnek megfelelően módosított predikátumkalkulus elemi (atomi) predikátumaiként felfogni (BIERWISCH, 1971. 411-413). 2. Ha figyelembe vesszük a komponenses elemzés hatókörét korlátozó megfontolásokat (BOLINGER, 1965. 225-226; FILLMORE, 1978. 47-48; KIEFER, 1983. 83-88), és egzakt módszerrel rendelkezünk a szótárban feltüntetendő jelentések egymástól való elhatárolásához (KURYŁOWICZ módszerét javasolja WEINREICH (1966. 323)), akkor a komponensek véges számosságú halmazához jutunk.

Itt kell szólnom a komponenses elemzés néhány általános módszertani vonatkozásáról. A szavak jelentésének vizsgálatához a jelentések rendszerszerűsége, a közöttük levő paradigmatis és

szintagmatikus viszonyok nyújtanak alapot (KIEFER, 1983. 312.9.j.; NIDA, 1975. 64-67, 151-154). Ezekről a viszonyokról a nyelvérzékünk által nyert megállapításokat feltétlenül ellenőriznünk kell. Ebben (és újabb információk megszerzésében) nagy segítséget adhatnak a szótárak, különösen a több kötetes értelmező szótárak, amelyek nemcsak több tízezer lexémát tartalmaznak, hanem ezek minden jelentését igyekeznek feltüntetni. A szótárak hiányosságai és pontatlanságai miatt fontos szerep jut azonban az élő nyelvhasználat vizsgálatának. Ennek egyik eszköze az anyanyelvi adatközlőktől tesztek által nyert adatok elemzése (jól használható tesztek ismertet BENDIX, 1971. 397-402, LEECH, 1970 és NIDA, 1975. 169-172), a másik útja pedig az írott szövegek és a spontán beszélgetések szemantikai szempontú elemzése.

2. A komponenses elemzés módszerének alkalmazása egy magyar igei csoporton

2.1. Mivel az általam elemzendő igék a kommunikációs tevékenységet megnevező igék közé tartoznak, vizsgáljuk meg, milyen kisebb szemantikai mezőkre osztható fel ez a szemantikai mező, amelyet a KÖZÖL (x,y,p) elemi predikátummal szimbolizálunk a szemantikai metanyelvben. (Hétköznapiabb nyelven megfogalmazva: x azt KÖZLI y -nal, hogy p .)

A kommunikációt kifejező lexémák egyik felosztása a kommunikációban használt jelek típusai alapján történik. Elkülöníthetjük a természetes nyelvi jelekkel való közlést — azaz a verbális kommunikációt — jelölő szavakat a nem természetes nyelvi jelekkel megvalósuló közlést — azaz a nem-verbális kommunikációt — jelölő szavaktól. Az előbbieket (pl. kijelent, állít, ígér, beismer, kihirdet, sajnálkozik) a NYILATKOZIK (x,y,p) elemi predikátumot, az utóbbiak (pl. int /vkit vhowa/, kitapsol/ pl. színészt/, összetrombitál /vkit vhowa/, összeharangoz /vkit vhowa/) pedig a JELEZ(TESZ $(x,y),q$) elemi predikátumot tartalmazzák. (Ez utóbbi predikátumot így olvashatjuk: x TESZI y -t és ezzel a tevékenységével azt JELZI, hogy q .) A NYILATKOZIK (x,y,p) predikátumot magukban foglaló szavakat újabb két csoportra oszthatjuk: a szóbeli és az írásbeli megnyilatkozást jelölő szavak halmazára. Az előbbieket (pl. mond,

szól, kiált) a $\text{MOND}(x,y,p)$, az utóbbiakat (pl. levelez, táviratoz, sürgönyöz) pedig az $\text{ÍR}(x,y,p)$ (= nem $\text{MOND}(x,y,p)$) elemi predikátum reprezentálja.

A felsorolt szemantikai komponensek között hierarchikus struktúrák is megállapíthatók. A MOND vagy az ÍR feltételezi a NYILATKOZIK -ot és a KÜZÖL -t. A JELEZ szintén feltételezi a KÜZÖL -t. Ezek alapján redundancia-szabályokat fogalmazhatunk meg, amelyek nagyban egyszerűsítik a lexémák jelentésének szótári ábrázolását (KIEFER, 1970. 135).

A kommunikáció szemantikai mezőjének másik felosztási módja a közlemény tartalmát veszi figyelembe. E felosztás révén juthatunk a dolgozat címében szereplő igei csoporthoz. Az ide tartozó lexémákat az kapcsolja össze, hogy a jelentések leírásában a közlemény tartalma a következőképpen specifikálódik: a feladó természetes nyelvi jelekkel vagy nem természetes nyelvi jelekkel azt tudatja a címzett, hogy mozogjon egyik helyről a másikra, vagy ilyen mozgást végezhet. Ezért ezen igei jelentése magában foglalja a $\text{MOZOG}(y,u,v)$ atomi predikátumot⁴ is, ahol u és v helykoordináták, amelyek a mozgás kezdő és végpontját jelölik. A mozgás irányát a $\rightarrow$, $\leftarrow$ vektorok fogják jelezni. Természetesen: $u \rightarrow v$ és $v \rightarrow u$ különböző irányú mozgást ábrázol. A $v \rightarrow u$ és az $u \leftarrow v$ mozgásokat egyenértékűeknek tekinthetjük.

Továbbá szükséges, hogy feltüntessük a feladó közleményhez fűződő viszonyát /kötelező, hogy p ; megengedett, hogy p ; szeretné, hogy p /. Ezt formálisan — kibővítve a logikai szavak körét — egy deontikus logikai keretben tudjuk ábrázolni modális operátorok segítségével.⁵ A kötelezőség (az angol ought vagy obligatory kezdőbetűjéből rövidítve: O) és a megengedettség (az angol permitted kezdőbetűjével rövidítve: P) operátorának definíciója a következő:

$$(1) \quad Op \equiv \text{def } \sim P \sim p,$$

$$(2) \quad Pp \equiv \text{def } \sim O \sim p.$$

E két általánosan használt operátoron kívül szükség lesz még egy harmadik operátorra is. Ehhez a következőképpen juthatunk el. Mivel lehetséges olyan V világ /és ez éppen az aktuális világ/, amelyben $Pp \rightarrow Op$ és $Pp \rightarrow \sim Op$ ~~is~~, ezért a "szeretné,

hogy ..." modális operátor /az angol wish kezdőbetűjével rövidítve: W/ definíciója a (3).

$$(3) \quad Wp \equiv \text{def} \quad Pp \wedge \sim Op.^6$$

A jelentések pontos leírásához hozzátartozik a kommunikáció és a mozgás időpontjának megjelölése is. Ezt formálisan az $R(t, r)$ absztrakt relációval ábrázolhatjuk, ahol t egy időkoordináta és a t időpontban végbemenő folyamatot vagy a t időpontbeli állapotot r kijelentés reprezentálja (BIERWISCH, 1971. 423).

Most már általánosan a (4) módon ábrázolhatjuk az elemzendő igék közös (állított) jelentését (az operátort az op.-pal rövidítve):

$$(4) \quad R(t_1, \text{KÖZÜL}(x, y, R(t_2, \text{op.}(\text{MOZOG}(y, u, v))))), \text{ ahol } t_1 < t_2.$$

Ezek után vegyük számba a közéjük sorolható igéket!

Ezeket — tisztán gyakorlati célból, egyszerűbb megnevezésük érdekében — két alcsoportra tagolhatjuk: a hívást és/vagy küldetést jelentő igékre, valamint az elenged típusú igékre. Soroljuk fel az első alcsoport lexémáit! Először is ide tartozik a hív⁷ és küld, valamint e két igének az irányt jelölő igekötőkkel alkotott olyan származékai/összetételei mint az áthív, behív, elhív, előhív /vkit vhonnan/, felhív, félrehív, hátrahív, hazahív, helyrehív /vkit/, idehív, kihív, lehív, odahív, összehív, visszahív, ill. átküld, beküld, elküld, felküld, félreküld, hátraküld, hazaküld, helyreküld /vkit/, ideküld, kiküld, leküld, odaküld, széjjelküld, szétküld, tovaküld, továbbküld, túlküld, /vkit vmin/, végigküld /vkit vmin/, visszaküld.

A természetes nyelven megvalósuló közlést kifejező lexémák közül a következők tartoznak ide: idéz, kér, rendel, utal, vezényel, valamint a fenti igekötőkkel alkotott származékaik/összetételeik. A parancsol igéről külön kell szólnom. Igekötő nélküli alakjában csak a "Parancsként mond, kiad, ill. parancsban elrendel vmit" jelentésen belüli jelentés-árnyalat leírásában tünteti fel az ÉrtSz. (V. 645. l.a.) azt a jelentését, amely alapján a hívást és/vagy küldést jelentő igék közé besorolhatnánk. A parancsol át-, be-, fel-, le-, stb.

igekötös változataiban viszont már önálló jelentésként szerepel a hívás és a küldés.

Szóbeli megnyilatkozással történő hívást jelöl a szólít és igekötös változatai, valamint a bekiált, előkiált /vkit whonnan/, kikiált, odakiált, visszakiált, áttelefonál.

Meg kell említeni, hogy ÉrtSz. a telefonál, táviratoz(ik), sürgönyöz címszavaknál -ért határozóragos vonzatuk esetében olyan jelentésárnyalatokat ad meg, amelyek hívásra utalnak. Például: táviratozik /vkiért/: "távirattal magához kéreti, hívja" (ÉrtSz. VI. 541. 1.a.).

Nem természetes nyelvi jelekkel való hívást jelentenek a következő igék: int (átint, beint, kiint, odaint stb.), kitapsol /pl. színészt/, összedobol, összeharangoz, összetrombitál stb.⁸

Az elenged típusú lexémák közös jelentése, hogy a címzettnek a feladó verbális jelekkel engedélyt ad arra, hogy helyváltoztató mozgást végezzen. Az elenged-en kívül ide sorolható az elbocsát és az elereszt ige.

2.2. Most pedig térjünk rá a reprezentatív mintába felvett igék elemzésére.

2.2.1. Mint ahogy az ÉrtSz. (III. 282. I.1.) is feltünteti, a hív jelentésében nincs meghatározva az, hogy milyen típusú jelek által megy végbe a kommunikáció. Az (5) példái is ezt mutatják:

(5) (a) Pál egy kézmozdulattal a táblához hívta Pétert.

(b) Pál messziről is jól hallható parancsszavával a bejárathoz hívta Pétert.

(c) Pál levélben Szegedre hívta Pétert.

Ezért a KÖZÜL(x,y,p) predikátumot kell kiindulópontul választani a hív szemantikai jellemzéséhez. A feladó közleményhez való viszonyáról ezt olvashatjuk az ÉrtSz. definíciójában: "arra kér v. szólít fel vkit, hogy ..." Zavaró ebben a meghatározásrészletben, hogy a felszólít igét az ÉrtSz. /II. 727. 2.) a felhív igével értelmezi és viszont (a felhív igét ld. II. 635. 4.). Ezért forduljunk inkább ismét az (5) mondataihoz. Az (5)(a) és (c) egyértelműen azt mutatja, hogy a feladó azt szeretné, mintegy kéri, hogy a címzett egyik helyről a másikkra mozogjon. Az (5)(b)-ben is csak a parancsszavával szintaktikai összetevő miatt tűnik úgy, hogy a kérésnél erősebb

viszonykifejezésről van szó. Következésképpen p se nem kötelező, se nem megengedett. A feladó közleményhez való viszonyát így a W operátorral formalizálhatjuk. Még több problémát okoz a közlemény tartalmának meghatározása. Az ÉrtSz. szerint a feladó azt közli a címzettel, hogy a címzett "menjen, közelítsen hozzá". Véleményem szerint azonban a hívó fél nem minden esetben a hozzá való közeledésre kéri a hívott felet. Tekintsük a következő mondatot!

(6) Pista a strandra hívta Jóskát.

A (6)-ot háromféleképpen értelmezhetjük: 1. Pista, aki a strandon van, (telefonon) magához hívta Jóskát. 2. Pista (aki most nincs a strandon) arra kérte Jóskát, hogy egy későbbi időpontban ott találkozzanak. 3. Pista azt ajánlotta Jóskának, hogy menjenek együtt a strandra. A három, egymástól különböző értelmezés nem teszi lehetővé azt, hogy a p kijelentés tartalmát y közeledik x -hez módon határozzuk meg. A p csak a $MOZOG(y,u,v)$ predikátumot foglalja magában. (Ez így nem egészen pontos. A p -ben szükséges lesz feltüntetni azt is, hogy x mit közöl y -nal arról, mi lesz a kapcsolat x és y tartózkodási helye között közvetlenül a mozgás befejezése után, mert csak így tudjuk, mint később látni fogjuk, a hív és küld jelentését megkülönböztetni.⁹ A hív ezen jelentésmozzanatáról a küld ige elemzésénél lesz szó.)

A közlemény tartalmával kapcsolatban még arra a kérdésre is választ kell adnunk, hogy megjelölhetjük-e egyértelműen a mozgás irányát a hív esetében. Tekintsük a következő példát!

(7) (a) Pista egy külvárosi vendéglőbe hívta Jóskát.

(b) Pista egy belvárosi vendéglőbe hívta Jóskát.

Ha a (7)(a)-val kapcsolatban feltesszük, hogy Pista és Jóska a kommunikációs aktus idején a belvárosban tartózkodtak, akkor (7)(a)-t a következőképpen parafrázálhatjuk:

(8) (a) Pista arra kérte Jóskát, menjenek ki a belvárosból egy külvárosi vendéglőbe.

A (7)(b)-vel kapcsolatban pedig tételezzük fel, hogy mikor Pista hívta Jóskát, mindketten a külvárosban voltak. Ezért (7)(b) parafrázisa a (8)(b):

(8) (b) Pista arra kérte Jóskát, menjenek be a külvárosból egy belvárosi vendéglőbe.

Mivel a (8)(a) és (b) nyilvánvalóan különböző irányú mozgásra utal, arra a következtetésre jutottam, hogy a mozgás irányát

specifikálatlanul kell hagyni a hív jelentésében.

Eddig nem szóltam x és y argumentum kapcsolódási feltételeiről. A szelekciós szabályokat is fel kell azonban tüntetni a jelentésleírásban, mert ezek a jelentés szerves részét képezik (KIEFER, 1983. 101). Mit mondhatunk tehát x -ről és y -ról? Az ÉrtSz.-ban ezt olvashatjuk: "arra kér vagy szólít fel valakit, hogy ...". Mivel a kér és a felszólít implicite, a vkít pedig explicite emberre utal, e definíciórészlet alapján megállapíthatjuk, hogy csak akkor kapunk helyes szemantikai struktúrájú mondatokat, ha a hív-ot tartalmazó mondatok x -et és y -t helyettesítő mondatrészeinek pozícióját embert jelentő főnevek töltik be. Más szóval az ezen mondatok alanya és tárgya embert jelentő főnév kell hogy legyen. (A tárgyak, növények, állatok megszemélyesítésének kérdésével itt nem foglalkozhatom.)

A hív teljes szemantikai jellemzéséhez figyelembe kell vennünk, hogy ennek az igének van olyan tulajdonsága is, amely előfeltevést idéz elő. Mint ismeretes, valamely mondat előfeltevése invariáns a tagadással, az eldöntendő kérdő mondat képzésével és a felszólító mondat képzésével szemben (KIEFER, 1983. 35). Nézzük a következő mondatokat!

- (9) (a) Péter holnapután ötre a minisztériumba hívta Jánost.
 (b) Péter nem hívta holnapután ötre a minisztériumba Jánost.
 (c) Hívta Péter holnapután ötre Jánost a minisztériumba?
 (d) Hívja Péter holnapután ötre Jánost a minisztériumba!
- A (9)(a)-(d) szemantikai struktúrájának invariáns kijelentése a (10):

- (10) János nincs a minisztériumban a hívás időpontjában.

Ábrázoljuk formalizálva mindazt, amit eddig tudunk a hív jelentéséről!

- (11) (a) Állítás:

$$R(t_1, \text{KÖZÜL}(x, y, R(t_2, W(\text{MOZOG}(y, u, v)))))) \wedge \text{EMBER}(x) \\ \wedge \text{EMBER}(y).$$

- (b) Előfeltevés:

u -ból v -be történő mozgás esetén:

$\sim \text{VAN}(y, v)$ t_1 időpontban,

v -ből u -ba történő mozgás esetén:

$\sim \text{VAN}(y, u)$ t_1 időpontban és $t_1 < t_2$.

2.2.2. Mint láttuk, a hív állított jelentése nem parafrázálható a (12)-vel.

- (12) x verbális vagy nem-verbális jelek útján azt közli y-nal, szeretné, ha hozzá közelítene.

A küld állított jelentésének elfogadható parafrázisa-e a (13)?

- (13) x verbális vagy nem-verbális jelek útján azt közli y-nal, szeretné, ha távolodna tőle.¹⁰

Vizsgáljuk meg a következő mondatokat!

- (14) Pista a nyárfához küldte Jánost.

- (15) Pista a klubba küldte Jánost, és mivel neki is arrafelé akadt dolga, egészen a klub bejáratáig együtt mentek.

A (14) alapján úgy tűnik, hogy a küld parafrázisa valóban a (13).

A (15) alapján azonban azt mondhatjuk, hogy a (13) nem lehet a küld parafrázisa. Ellenvethetné valaki, hogy y a mozgás befejező szakaszában éppen távolodik x-től, bár a (13)-ban explicit módon nincs kifejezve, hogy ilyen értelmű távolodást kívánt x közleményével elérni. Elképzelhető azonban olyan szituáció is (például a (14) egyik interpretációja során), hogy x miután a nyárfához küldte y-t — és y-nak a mozgást csak bizonyos idő eltelte után kell megkezdenie, ha egyáltalán eleget szándékozik tenni x kérésének —, maga rögtön elmegy egy olyan helyre, amely y mozgásának célpontján túl van. Amikor y mozogni kezd, akkor már x felé mozog, azaz éppen közeledik x-hez. Ezek után egyértelmű, hogy a küld állított jelentésében szintén a MOZOG(y,u,v) predikátumnak kell szerepelnie. A küld állított jelentésének többi része (kivéve azt a mozzanatot, amely megkülönbözteti a hív jelentésétől) és az előfeltevése nem igényel külön magyarázatot. Ha az (5)(a)-(c)-ben, a (7)(a)-(b)-ben és a (9)(a)-(d)-ben a hív igét a küld lexémával cseréljük fel és a példamondatokhoz kapcsolódó megjegyzéseket a küld-re vonatkoztatjuk, nyilvánvalóvá válik, hogy amit a küld jelentéséről eddig tudunk, megegyezik a (11)-gyel. Mi különbözteti meg akkor a hív jelentését a küld jelentésétől? Fentebb láttuk, hogy y x-hez viszonyított közeledő vagy távolodó mozgása nem általános tulajdonsága a hív, ill. a küld jelentésének. Egyfelől azonban a (6), másfelől a (14) és a (15) alapján mégis megállapítható, hogy miben rejlik a hív és a küld szemantikai különbsége. Az, hogy a (6) mondatban — a

háromféle lehetséges interpretáció ellenére — a hív lexémát mégis mint hívást értelmezzük, azt feltételezi, hogy — a küldéssel szemben — x nemcsak azt tudatja y -nal, szeretné, ha t_2 időpontban egyik helyről a másikra mozogna, hanem azt is, hogy mikor y a kívánt helyen lesz, akkor ő maga is ott lesz. (Természetesen a feladó előre nem tudhatja, hogy y végrehajtja-e a kívánt mozgást. Mindenesetre közleményével ezt szeretné elérni.) Azt, hogy y melyik időpontban lehet ott, ahol x is lesz, viszonylagosan a következőképpen határozhatjuk meg. Ha y teljesíti x kérését, akkor t_2 időpontban célpontja felé mozog és ennél fogva — mint ahogy azt az inchoatív mozgásigék implikációs jelentése mutatja (KIEFER, 1983. 183) — t_3 időpontban v -ben /vagy u -ban/ található. Ebből következően x azt közli y -nal, hogy a t_3 időpontban lesz v -ben /vagy u -ban/. Mi következik most már a fentiekből a hív szemantikai ábrázolását illetően? A mi esetünkben a $KÖZÜL(x, y, p)$ atomi predikátumban a p egy p_1 és p_2 kijelentést foglal magában. (Általánosan viszont azt mondhatjuk, hogy $p \equiv p_1 \wedge p_2 \wedge \dots \wedge p_n$, ahol $n \geq 1$.) Ezért a hív állított jelentésében az $R(t_2, W(MOZOG(y, u, v)))$ kijelentéshez a (16) alatti kijelentéseket kell (konjunkcióval) hozzákapcsolni.

(16) u -ból v -be történő mozgás esetén:

$R(t_3, VAN(x, v));$

v -ből u -ba történő mozgás esetén:

$R(t_3, VAN(x, u))$ és $t_2 < t_3$.

A küld állított jelentésében pedig az $R(t_2, W(MOZOG(y, u, v)))$ kijelentéséhez a (17) alatti kijelentéseket kapcsoljuk, mert a (14) és a (15) által leírt szituációkban az a közös, hogy a feladó közli a címzettel azt (is): amikor a mozgás befejezése után y v -ben (vagy u -ban) lesz, ő nem lesz ott.

(17) u -ból v -be történő mozgás esetén:

$R(t_3, \sim VAN(x, v));$

v -ből u -ba történő mozgás esetén:

$R(t_3, \sim VAN(x, u))$ és $t_2 < t_3$.

A (16)-tal és a (17)-tel kapcsolatban azonban nem elég kikötnünk, hogy $t_2 < t_3$, hanem még annak is szerepelnie kell a feltételek között, hogy t_2 közvetlenül megelőzi t_3 -t,¹¹ mert csak egy ilyen t_3 időpontra érvényes kötelezően a MOZOG predikátum implikációs jelentése. Ezen utóbbi megfontolás miatt vissza kell térnünk a (11)-ben feltüntetett $t_1 < t_2$ kikötésre. Közvetlenül megelőzi t_1 t_2 -t? Mivel y -nak — jöllehet teljesíteni akarja x kérését — nem feltétlenül szükséges a mozgást t_1 -et közvetlenül követő időpontban megkezdenie (vö. (9)(a)-(d)), és mivel az, hogy mennyi idő alatt juthat el y célpontjához, valójában nem is szemantikai kérdés, a $t_1 < t_2$ kikötés szükséges és egyben elegendő feltétel is.

2.2.3. Vizsgáljuk meg a hív néhány irányt jelölő igeekötővel alkotott származékát/összetételét! Ezen igeekötők jelentésmódosító szerepe abban van, hogy egyértelművé teszik y mozgásának irányát. Az elhív lexémát nem használhatjuk — a hív-val ellentétben — két különböző irányú mozgás jelölésére, tehát egy vektorral meg kell adni a két /u és v/ helykoordináta közötti kapcsolatot. Az elhív jelentésének csak a releváns részét ábrázolva, ezt a (18) módon tehetjük.

(18) MOZOG ($y, u \rightarrow v$).

Természetesen, az irány kijelölése hatással van az előfeltevésre és a (16) alatti kijelentésekre is. Csak az u -ból v -be történő mozgást vehetjük figyelembe az elhív szemantikai jellemzése számára. A kihív-ban a mozgás iránya megegyezik az elhív jelentésében definiált iránnyal. Az iránykijelölés ugyanolyan hatással van az előfeltevésre és a (16)-ra, mint az elhív esetében. Az y t_1 időpontbeli helyére vonatkozó előfeltevés mellett azonban azt is meg kell fogalmaznunk előfeltevésként a kihív szemantikai ábrázolásában, hogy a feladó a v helyet kívül levőnek tekinti. (Az, hogy y milyen feltételek mellett tartja v -t kívül levőnek, pragmatikai probléma.)

(19) KÜLSŐ (v).

A behív az elhív-hoz és a kihív-hoz képest ellentétes irányú mozgást fejez ki:

(20) MOZOG($y, u \leftarrow v$).

A (11) alatti előfeltevésekből és a (16) alatti kijelentésekből is az ellentétes irányú mozgásra vonatkozó előfeltevés, ill.

kijelentés fog előfordulni a behív szemantikai struktúrájában. A behív esetében az y t_1 időpontbeli tartózkodási helyére vonatkozó előfeltevés mellett azonban a (21) alatti előfeltevés fog szerepelni a teljes jelentésleírásban.

(21) BELSŐ(u).

Mindeddig feltételeztem, hogy az y argumentum ($y_1, y_2, \dots, y_n$) változók olyan n -tagú sorozata, ahol $n=1$. Ugyanezt feltételeztem a v helykoordinátával kapcsolatban is. Ezért jelölhettem egyszerűen a címzettet y -nal és v -vel a mozgás egyik szélső pontját. Az összehív szemantikai ábrázolásában azonban, mivel ez az ige annyit jelent, hogy több v helyről több személyt hív, y -t és v -t a (22)(a), ill. a (22)(b) módon¹² kell megadnunk.

(22) (a) ($y_1, y_2, \dots, y_n$) változók olyan n -tagú sorozata, ahol $n > 1$.

(b) ($v_1, v_2, \dots, v_n$) változók olyan n -tagú sorozata, ahol $n > 1$.

Jegyezzük meg, a szétküld jelentésében szintén a (22)(a) és (b) módon kell feltüntetni az y -t, ill. a v -t. Az összehív-val szemben ennél az igénél a v helykoordináta a mozgás végpontját jelöli. Tehát az össze- és a szét- igekötő jelentése, mint az intuíciónk is sugallja, a mozgás irányában tér el. Az előbbi jelentését a (23) módon írhatjuk fel, az utóbbit pedig a (24) módon:

(23) $u \leftarrow (v_1, v_2, \dots, v_n)$, ahol $n > 1$.

(24) $u \rightarrow (v_1, v_2, \dots, v_n)$, ahol $n > 1$.

2.2.4. A természetes nyelvi jelekkel megvalósuló

kommunikációt kifejező lexémák vizsgálatát kezdjük a rendel igével! Ezen ige jelentésének elemzésekor a NYILATKOZIK(x, y, p) predikátumból kell kiindulni (vö.ÉrtSz. V. 980. 2.) A feladó p kijelentéshez való viszonya könnyen megállapítható a következő definíciórésztlet alapján: "egy v . több személynek megparancsolja, utasításként tudatja vele, hogy ...". Tehát p kötelezőségéről van szó. A rendel állított jelentése — a fentebbi változtatásokkal — tartalmazza (11)(a)-t. Erről meggyőződhetünk, ha a (7)(a)-ban és (b)-ben a hív igét a rendel igével helyettesítjük és a példákhoz fűzött magyarázatokat a rendel-re vonatkoztatjuk. A szelekciós szabályok megállapításához pedig ld. újból az ÉrtSz.

definícióját. A rendel előfeltevése azonos a (11)(b)-vel. Ezt is ellenőrizhetjük, ha a (9)(a) - (d)-ben a hív helyébe a rendel-t írjuk. Még azt kell eldönteniünk, hogy a rendel-hez a (16) vagy a (17) tartozik. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a következő mondatokat!

(25) (a) Az irodában tartózkodó igazgató telefonon magához rendelte Pétert, hogy beszéljen vele.

(b) Az irodában tartózkodó igazgató telefonon a raktárba rendelte Pétert, hogy ott dolgozzon.

A (25)(a) mondatot úgy értelmezhetjük, hogy az igazgató parancsával magához hívta Pétert. A (25)(b) mondat viszont úgy interpretálható, hogy az igazgató parancsával a raktárba küldte Pétert. Tehát a rendel egyszer hívást, máskor küldést fejez ki. A rendel kétféle használatából arra a következtetésre juthatunk, hogy ennek az igének a szemantikai struktúrája nem tartalmazza sem a (16), sem a (17) alatti jelentésmozzanatot. Ugyanígy írható le a vezényel (ÉrtSz. VII. 392. 3.) jelentése. Tehát a rendel és a vezényel ebben a jelentésükben teljes szinonímák. (A "saját csapatrésznél kívül teljesítendő szolgálati feladattal megbízva..." rész tulajdonképpen a /Kat/ stílusminősítést ismétli meg, ezért ez figyelmen kívül hagyható.) A beparancsol (ÉrtSz. I. 557. 2.) és a kiparancsol (ÉrtSz. IV. 158. 2.) jelentése is ugyanilyen módon írható le azzal az eltéréssel, hogy az igekötők következtében ugyanúgy, mint a berendel és a kirendel, valamint a bevezényel és a kivezényel esetében, csak az egyik mozgásirányt vesszük figyelembe. Így levonhatjuk azt a következtetést, hogy a beparancsol a berendel-lél és a bevezényel-lél, a kiparancsol pedig a kirendel-lél és a kivezényel-lél szemantikailag teljesen szinonim.

A többi, verbális hívást és/vagy küldést jelentő lexéma (utal, idéz, kér) esetében megjelenik a (16) vagy a (17). Az utal küldést, az idéz és a kér hívást fejez ki (vö. (26)-(28)).

(26) Az orvos kórházba utalta Jánost, hogy alaposan kivizsgálják.

(27) Jánost hétfőre a bíróságra idézték, hogy tanúvallomást tegyen Kovács József ügyében.

(28) A tanszékvezető a szobájába kérte az ötödéves hallgatókat, hogy beszéljen velük.

Az utal (ÉrtSz. VII. 63. 3.) szemantikai struktúráját megkapjuk, ha a rendel-t a megfelelő módon kiegészítjük a (17)-tel. Az idéz és a kér előfeltevése azonos a rendel-ével, a (16) és a (17) közül pedig a (16)-ot tartalmazzák. Az utóbbi két lexéma állított jelentése a (16)-tal kiegészítve sem egyezik meg a rendel-ével. Az idéz esetében szükséges még a mozgás végpontját jelölő helykoordinátára vonatkozóan egy kapcsolódási feltételt bevezetni a definícióba (vö. "elrendeli vkinek vmely hatóság előtt v. tárgyaláson való megjelenését" ÉrtSz. III. 424. 1.). Ezért u-ból v-be történő mozgás esetén a (29)(a), v-ből u-ba történő mozgás esetén pedig a (29)(b) szelekciós szabállyal¹³ kell kiegészítenünk az állított jelentést.

(19)(a) HIVATALOS (v).

(b) HIVATALOS (u).

A HIVATALOS szemantikai komponens arra utal, hogy egy mondatban az u vagy v helykoordinátát felváltó szintaktikai összetevők a rendőrség, tanácssháza, bíróság, tárgyalóterem stb. főnevek lehetnek.

A kér lexéma állított jelentése pedig két szemantikai tulajdonságban különbözik a (16)-tal kiegészített rendel-étől. Az ÉrtSz. definíciója alapján ("azt az óhaját fejezi ki, hogy vki odamenjen hozzá ..." III. 849. II. 4.) nyilvánvaló, hogy a feladó közleményhez való viszonyát nem fejezhetjük ki az O operátorral. Ehelyett a W operátort kell használnunk. A másik különbség abban a tényben rejlik, hogy a (30) szemantikailag teljesen jól formált, a (31) viszont szemantikai anomáliát tartalmaz.

(30) Az igazgató durva és goromba szavakkal az irodába rendelte helyettesét.

(31) * Az igazgató durva és goromba szavakkal az irodába kérte helyettesét.

Ezért feltételezhetjük, hogy a kér állított jelentése magában foglalja a (32) alatti predikátumot.

(32) UDVIARIAS (R (t₁, NYILTKOZIK(x,y,p))).

+
+   +

Az áttekintett szakirodalom alapján kijelöltem a komponenses elemzés helyét a lexikai egységek szemantikai ábrázolásában és olyan elméleti keretet vázoltam fel, amely jól használhatónak bizonyult a második részben. Az igék jelentéselemzésénél a kiindulópont az ÉrtSz. volt. Dolgozatom azonban nem egyszerűen a szótár definícióinak logikai formulákba foglalása. Erre a szótár maga sem ad lehetőséget. A jelentések megadása redundáns (vö. vezényel), hiányos (az alanyra vonatkozó szelekciós szabályok nincsenek explicite megfogalmazva), körben forgó (vö. a hív igénél a feladónak a közleményhez való viszonyáról írtakat), téves információt tartalmaz (pl. hív, küld). Ennélfogva a jelentések közötti kapcsolatok sem fejeződnek ki világosan (pl. a hív és a küld intuitív ellentétének hiánya). A jelentések szinonimikus összefüggésének ábrázolására viszont jó példát szolgáltat — bár ezekről most nem volt szó — az elenged, elereszt, elbocsát (ÉrtSz. II. 101. 1.; 129.3.; 132. 3.), ahol a második ige értelmezése szó szerint megegyezik az elsőével, a harmadik esetében pedig egyértelmű utalás történik az elenged megfelelő jelentésére. Természetesen, a szemantikai kutatások újabb eredményeit is (amelyeket nem kérhetünk számon az ÉrtSz.-tól) szükséges volt figyelembe venni (pl. előfeltevések).

Itt csak vázlatosan említettem meg azokat a problémákat, amelyekkel szembe találtam magamat a kiválasztott igecsoport szemantikai vizsgálatakor, az igék adekvátabb, teljesebb és formalizált jelentésleírása során. Remélem, a szerény eredmények ellenére is hozzájárul dolgozatom a magyar igék pontosabb jelentésleírásához.

Jegyzetek

1. Jelen dolgozat a JATE BTK 1986. évi tavaszi TDK-konferenciáján bemutatott dolgozatomon alapszik, amelytől azonban most több ponton lényegesen eltérek. A komponenses elemzés két alapkérdése c. fejezetnek — terjedelmi korlátok miatt — csupán vázlatos ismertetésre szorítkozom. A komponenses elemzés módszerének alkalmazása egy magyar igei csoporton c. fejezetben pontosabbá tettem magának az elemzésnek egy mozzanatát, valamint kimaradt az elenged, elereszt, elbocsát, szólt és bekiált igék elemzése. Az Összefoglaláshoz kapcsolódó két összegző táblázatot is kénytelen vagyok elhagyni. Ezért a jelen dolgozat Összefoglalás c. fejezete csak az ÉrtSz.-ral való munka problémáiról ad áttekintést. (Az utóbbi két változtatás szintén a szűk terjedelmi lehetőségek miatt történt.)
2. Megkérdendő lehet valaki, miért a generatív nyelvelméletben alkalmazott komponens elemzéssel kapcsolatban felmerült nehézségeket tartom a komponenses elemzés alapvető fontosságú kérdéseinek. Erre azt válaszolhatom, hogy azért, mert csak egy mondatközpontú elméleti keretben vált lehetségessé a szószemantikai kutatások alapelvének megvalósítása: a szavak jelentését mindig abból a szempontból kell vizsgálni, hogy mivel járulnak hozzá a mondatjelentéshez, amely elsődleges a lexémák jelentéséhez képest. — A strukturális szemantikában alkalmazott és a generatív nyelvelméletben használt komponenses elemzés több más érdekes kérdését tárgyalja NIDA (1975) és LYONS (1977. I. 317-335). A komponenses elemzés legújabb kísérlete SZ.BAKRÓ-NAGY (1985) tanulmányában található.

3. Mivel RIERWISCH (1971. 410), BOLINGER (1965. 205-213), KIEFER (1970. 117) és WEINREICH (1966. 317-318) kritikai megjegyzései szerint nincs elméleti jogosultsága a szemantikai jelölők (semantic marker) és a megkülönböztetők (distinguisher) KATZ és FODOR által javasolt különválasztásának, a továbbiakban csak a "szemantikai komponens" terminus technicust használom. Különbséget kell azonban tenni LYONS (1977. I. 323.) véleményének megfelelően a szemantikai jegy és szemantikai komponens között. Az előbbi sohasem szerepel az adott jelentés szótári jellemzésében, hanem csak az utóbbi, amely tulajdonképpen nem más, mint a jegy specifikált változata.
4. A $MOZOG(y, u \rightarrow v)$ és a $MOZOG(y, u \leftarrow v)$ predikátum alkalmazására az inchoatív mozgásigék vizsgálatában ld. KIEFER, 1983. 182-183.
5. A deontikus logikai modalitásai normatív törvényektől függenek. A deontikus logika részletesebb tárgyalására ld. RUZSA, 1984. 156-160.
6. A W operátor formális definícióját Maleczki Márta javaslatára adom meg a (3) módon.
7. Az igék listája valószínűleg bővíthető. Az igéknek mindig csak az egyik jelentéséről van szó. A vonzat rendszerint: vkit vhowa, ezért ezt külön nem tüntetem fel. Az ettől eltérő vonzatokat természetesen kiírom. Még egy megjegyzés: az ÉrtSz. stílusminősítéseit (mint amelyek csak a pragmatikai jelentés szempontjából relevánsak) nem vettem tekintetbe.
8. Úgy gondolom, röviden meg kell indokolnom, hogy miért nem került be a reprezentatív mintába (= a TOK-dolgozatban elemzett igék közé) egyetlen lexéma sem a nem-verbális jelekkel való hívást kifejező szavak közül. Mint láttuk, a JELEZ predikátum első argumentuma egy kijelentés, amely a TESZ predikátumból és argumentumaiból áll. Mármost ezen igék sajátossága éppen a rendkívül különböző tevékenységtípusok jellemzésében rejlik. Ezeket a tevékenységtípusokat azonban előbb a saját szemantikai

mezőjükben kell definiálni, és csak azután építhetjük be őket a nem-verbális kommunikáció jelentésleírásába.

9. Azért a mozgás után közvetlenül következő szakaszcól tett kijelentést kell figyelembe venni, mert ez a kijelentés azonos a (6) alatti mondat három, egymástól eltérő értelmezésében.
10. Az ÉrtSz. (IV. 520. I. 1.) nem egyértelműen (13) módon adja meg a küld jelentését. De éppen a hív jelentésével való (intuíciónk által sugallt) szembenállás nem fejeződik ki benne. Ezért én mégis a (13)-ból indulok ki.
11. A közvetlenül megelőzi formális definíciójára ld. BENDIX, 1971. 396.
12. Az össze- igekötő jelentésének formalizálásában ugyancsak Maleczki Márta segített: köszönet érte.
13. Miért nevezem (29(a))-t és (b)-t szelekciós szabálynak, (19)-et és (21)-et pedig előfeltevésnek? Röviden: az u és v által megjelölt helyeknek az inherens tulajdonsága, hogy HIVATALOS-ak. Az pedig, hogy egy helyet KÜLSŐ-nek vagy BELSŐ-nek (vagy se nem KÜLSŐ-nek, se nem BELSŐ-nek) tekint a feladó, az u-val és v-vel szimbolizált helyeknek nem inherens tulajdonsága. Ezt a különbséget fejezzük ki formálisan azzal, hogy a (29(a))-t és (b)-t szelekciós szabályként adjuk meg az állított jelentésben, a (19)-et és a (21)-et viszont az előfeltevések között tüntetjük fel.

A hivatkozások feloldása

(Az alábbi bibliográfiai tételeknek csak a fordítását olvastam: Bolinger, 1965; Fillmore, 1978; Katz-Fodor, 1963 és Leech, 1970. a hivatkozásokban szereplő oldalszámok szintén a fordításokra vonatkoznak.)

- SZ. BAKRÓ-NAGY, 1985 = Sz. Bakró-Nagy Marianne: Egy történeti-szemantikai elemzés vázlata. ÁNyT. XVI., 1985. 33-63.
- BENDIX, 1971 = Bendix, E.H.: The Data of Semantic Description. In: Steinberg—Jakobovits, 1971. 393-409.
- BIERWISCH, 1971 = Bierwisch, M.: On Classifying Semantic Features. In: Steinberg—Jakobovits, 1971. 410-435.
- BOLINGER, 1965 = Bolinger, D.L.: The Atomization of Meaning. Language 41., 1965. 555-573. orosz fordítása: Atomizacija značenija. In: Novoe, 1981. 200-234.
- ÉrtSz. = A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I-VII. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959-1962.
- FILLMORE, 1978 = Fillmore, Ch.J.: On the Organization of Semantic Information in the Lexicon. In: Papers from the Parasession on the Lexicon. Chicago Linguistic Society, Chicago, 1978. 148-173. orosz fordítása: Ob organizacii semantičeskoj informacii v slovare. In: Novoe, 1983. 23-60.
- HAVAS, 1982 = Havas Ferenc /szerk./: Szemantika a generatív grammatikában /Szöveggyűjtemény/. Tankönyvkiadó, Bp., 1982.
- KATZ—FODOR, 1963 = Katz, J.J.—Fodor, J.A.: The Structure of a Semantic Theory. Language 39. 1963. 170-210. magyar fordítása /két részletben/: Katz, J.J.—Fodor, J.A.: Egy szemantikai elmélet struktúrája. In: Telegdi, 1968. 358-370. és Havas, 1982. 17-52.
- KIEFER, 1966 = Kiefer Ferenc: A Katz—Fodor-féle szemantika-elmélet. MTA I.O. Közlemények 23. 1966. 175-188.

- KIEFER, 1970 = Kiefer Ferenc: Mondattani-szemantikai tanulmányok. OMKDK, Bp., 1970.
- KIEFER, 1975 = Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban. NyK 77. 1975. 359-382.
- KIEFER, 1983 = Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó. Bp., 1983.
- LEECH, 1970 = Leech, G.N.: On the Theory and Practise of Semantic Testing. *Lingua* 24. 1970. 343-364. orosz fordítása: K teorii i praktike semantičeskogo eksperimenta. In: Novoe, 1983. 108-132.
- LYONS, 1977 = Lyons, J.: Componential analysis. In: Lyons, J.: *Semantics I*. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1977. 317-335.
- NIDA, 1975 = Nida, E.A.: *Componential Analysis of Meaning*. Mouton, The Hague—Paris—New York, 1975.
- NOVOE, 1981 = Novoe v zarubežnoj lingvistike. X., Progress, Moszkva, 1981.
- NOVOE, 1983 = Novoe v zarubežnoj lingvistike. XIV., Progress, Moszkva, 1983.
- RUZSA, 1984 = Ruzsa Imre: Klasszikus, modális és intenzionális logika. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.
- STEINBERG—JAKOBOVITS, 1971 = Steinberg, D.D.—Jakobovits, L.A. /eds./: *Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1971.
- TELEGDI, 1968 = Telegdi Zsigmond /szerk./: Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Bp., 1968.
- WEINREICH, 1966 = Weinreich, U.: *Explorations in Semantic Theory*. In: Steinberg—Jakobovits, 1971. 308-328.

Németh T. Enikő

A HEZITÁCIÓK KISZŰRÉSE ÉS A BESZÉDFONETIKAI ELEMEL SZEREPE A MEGNYILATKOZÁSHATÁR- VIZSGÁLATNÁL

1. Bevezetés

Ez a dolgozat a JATE BTK 1986. őszi kari TDK-konferenciájára benyújtott A köztöszök és a beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozashatár-vizsgálatban c. dolgozatának azt a részét tartalmazza, amely a szóbeli diszkurzusok megnyilatkozásokra történő tagolásának elvi és gyakorlati problémái közül a beszédfonetikai elemek szerepére kíván rávilágítani.¹ A vizsgálati korpusz hetven percnvi beszélt nyelvi anyag, amely hét adatközlőtől származó tíz-tíz percnvi riportrészletből tevődik össze. A riportalanyok iskolai végzettségüket, foglalkozásukat, nemüket tekintve különböznek:

	neme	isk. végzettsége	foglalkozása
A adatközlő	nő	8 ált.	óvodai dajka
B adatközlő	nő	érettségi	nyugdíjas
C adatközlő	férfi	8 ált.	TSZ-kocsis
D adatközlő	nő	8 ált.	hivatalsegéd
E adatközlő	nő	érettségi	harmadéves joghallg.
F adatközlő	nő	főiskola	szociálpolitikai csoportvezető
G adatközlő	nő	érettségi	munkaerőgazdálko- dási előadó

A riportalanyok a beszélgetések során nagyjából ugyanazokat a kérdéseket kapták (életükről, családjukról,

fiatalkorukról, kedvenc időtöltésükről stb.), a kérdéseket a riportkészítéskor hallották először. A konkrét vizsgálat megkezdése előtt a riportokat központosítás nélkül legépeltem, igyekeztem mindent leírni, amit csak a riportalanyok kimondtak. Az írott változat szolgált a vizsgálat keretében, ebben tudtam elhelyezni a szegmentálásra vonatkozó jelöléseimet.

2. A hezitációk kiszűrése

A riporter és a riportalanyok beszédének elkülönítése után kiszűrtem a vizsgált korpuszból a nyelvi funkcióval nem rendelkező "beszédzavarokat", a hezitációkat. Hezitációnak nevezek minden olyan fonémarealizációval rendelkező vagy nem rendelkező (csend) akusztikai jelenséget, amelynek nyelvi funkciója nincs, és amely a beszélő beszédprodukciója során működő kognitív folyamatok zavarát tükrözve, megszakítja a beszéd folyamatot. MACLAY és OSGOOD (MACLAY--OSGOOD, 1977) felosztását követve négy hezitációtípust vettem figyelembe: ismétlés, téves kezdés, kitöltött szünet, kitöltetlen szünet. Az ismétlésnek nevezett hezitációtípusba tartozik minden olyan ismétlés, amely a megnyilatkozás jelentése szempontjából jelentéktelennek ítéltető. Lássunk néhány példát erre a hezitációtípusra!

- (1) Hát hát most jelenleg nem dolgozok seholse mert betegállományban vagyok.² /C/
- (2) Úgy szóval az összes ami Szegeden történt azt végigéltük és és nekem ez egy egy nagyon rossz emlék. /F/
- (3) Gyergyóban laktunk először különben aztán Maroshévízen. Szóval két helyen és 44 őszén jöttünk el. Már már én meg a gyerekeim mert a férjem az bizony hát sajnos katona volt. /B/

MACLAY és OSGOOD (i.m.) téves kezdésnek tart minden félbehagyott, félbeszakított megnyilatkozást. Ezzel a felfogással szemben én úgy gondolom, hogy nem minden félbehagyott megnyilatkozás tekinthető hezitációnak, mert vannak köztük olyanok, amelyek a szituációból befejezhetők egyrészt a verbális kontextus,³ másrészt pedig a nem-verbális kommunikáció jelzései

segítségével,⁴ és mint ilyenek, a beszéd folyamat szerves részének tekintendők.

- (4) Már hallottam hogy találkoztunk de hát én csak most ismertelek közelebből meg **hogy valóban ismerlek.** /B/

A kiemelt megnyilatkozásrész elől hiányzik valami, ami a verbális kontextus alapján azonban kiegészíthető: Most látom/most jövök rá. (A nem-verbális kommunikáció látható jelzéseit nem tudtam figyelembe venni, mert csak magnófelvétel állt rendelkezésemre és nem film.)

Hasonlóan kiegészíthető a megnyilatkozás a következő példában:

- (5) (Az adatközlő óvodában dolgozik és azt sorolja fel, mit kell csinálnia reggelente.)

Akkor a reggelit bevisszük. Segítünk az óvónőnek reggeliztetni. **És utána meg a napi.** /A/

A megnyilatkozás befejezése a kontextus alapján adott: És utána meg a napi munka/teendők/feladatok következnek/jönnek.

A téves kezdések közé sorolható hezitációknak két csoportja van: visszakeresett téves kezdések és vissza nem keresett téves kezdések. E két altípus megkülönböztetését annak alapján lehet elvégezni, hogy a beszélő visszatér-e a helytelenül megkezdett, használt szóhoz, hogy helyesbítse azt, vagy sem. A (6)-(8)-ban visszakeresett téves kezdések találhatók.

- (6) És az édesanyámnak kiterjedt rokonságánakból sokan Szegeden éltek. /B/

- (7) Ezen kívül még **progra** programokat is kell készíteni negyedévekre. /G/

- (8) Mert szerintem a **civilá** a civilizáció azt is hoztak többek között hogy a mai gyerekeknek meg van adva minden lehetőségük arra hogy hogy lenne gyerekkoruk de de mégisincs valahogy. /D/

A (9)-ben és (10)-ben nem történik meg a visszakeresés, a félbehagyott megnyilatkozások után a beszélők új megnyilatkozásba kezdenek.

- (9) Hát a gyermekkorom az elég messze van. **De hát az** úgy vagyok vele, mint általában mindenki. /B/
- (10) És éltem az akkori fiatalasszonyok életét hát társaságba jártunk. Em mihozzánk is jöttek. És egy év múlva megszületett az első gyerek. /B/

A hezitációk harmadik típusa a kitöltött szünet. A hezitációs segédeszközökön ("öö", "aa", "hm" stb.) kívül ide kell sorolni mindazokat a lexikai elemeket - döntő többségükben kötőszókat -, amelyeknek a beszéd folyamatban nincsen nyelvi funkciójuk. Tekintsük a következő megnyilatkozásokat.

- (11) (- Szerettél iskolába járni?)
- **Hát öö** hát szerettem is. /A/
- (12) Tehát én voltam a **aa** mondtam úgy hogy a kedvenc. /D/
- (13) A többi unokatestvérem pedig **öö** hát általános iskolai tanulók vagy még tanulnak mind jelenleg is. /E/

A negyedik hezitációtípus a kitöltetlen szünet.

Kitöltetlen szünetnek minősül a szokatlanul hosszú csend és a fonémák jelentésmegkülönböztetéssel nem rendelkező meghosszabbítása. Lássunk egy példát a jelentésmegkülönböztetéssel nem rendelkező fonémameghosszabbításra:

- (14) (- Szoktál velük játszani? Vagy ráérsz? Van egyáltalán szabadidőd?)

- Szoktam velük játszani. /D/

A szoktam sz-je már a riporter Szoktál velük játszani? megnyilatkozása után elkezdődik és a riporter másik két kérdése alatt végig hallatszik.

Arról, hogy az általam megvizsgált hetven percnyi anyagban milyen számban fordultak elő a különböző hezitációtípusok, a táblázat számol be. (Arra, hogy éppen hol és miért fordultak elő a különböző hezitációtípusok, nem kerestem a választ, a célom csak a hezitációk kiszűrése volt.)

Hezitációtípusok

Adat- köz- lők	Ismét- lés	Vissza- kere- sett téves kezdés	Vissza nem ke- reset téves kezdés	Kitöl- tött szünet	Kitöltet- len szü- net (fonéma meghosszab- bítás)	össze- sen:
A	4	3	--	10	--	17
B	12	8	4	12	--	36
C	8	11	--	18	--	37
D	34	3	1	11	3	52
E	1	8	--	21	--	30
F	10	12	--	9	--	31
G	1	5	--	4	--	10

3. A beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozáshatár-
vizsgálatnál

A beszéd kutatás fellendülésével a fonetikai vizsgálódások is a beszéd egésze felé fordultak. A beszédfonetikai elemeknek⁵ (intonáció, hangsúly, szünet, beszédtempó stb.) a langue szintjén az adott nyelvet beszélő közösség által konvencionalizált prozódiai minták felelnek meg. A beszélők ezekből a mintákból választanak konkrét verbális kommunikációjuk során az egyéni orgánusuk megszabta határok között. A konkrét verbális kommunikáció során megjelenő prozódiai jelenségeknek tehát mindig van egy minden beszélőre nézve kötelező eleme, és valamilyen, a konkrét beszélő egyéni orgánusából fakadó egyéni variánsa (ld. BARTÓK, 1974. 6; FÓNAGY—MAGDICS, 1967. 310).

A beszédfonetikai elemek közül most csak a szünettel és az intonációval foglalkozom, bemutattam, hogyan próbáltam meg felhasználni ezeket, eszközfonetikai méréseket nem végezve, a diszkurzusok megnyilatkozásokra történő szegmentálása során. (Természetesen alaposabb, biztonságosabb felhasználásukhoz elengedhetetlenek lesznek az eszközfonetikai mérések.)

A megnyilatkozáshatárok megállapítását tekintve az intonációnak (hanglejtésnek) a megnyilatkozások végét, illetve az új megnyilatkozások kezdetét jelző aspektusa a lényeges. Az általam elemzett korpuszban az adatközlők megnyilatkozásai legnagyobb számban kijelentők voltak, éppen ezért elsősorban a kijelentések hanglejtéséről kell szót ejtenem. SZENDE (1976. 114) hangsúlyozza, hogy bár egyetlen közlésfajta sem sajátíthat ki magának kizárólag egy bizonyos hanglejtéstípust, a kijelentő és felszólító tartalmú megnyilatkozások általában ereszkedő hanglejtésűek.⁶ FÓNAGY és MAGDICS vizsgálatai alapján azt mondhatjuk, hogy a spontán beszélgetésekben a megnyilatkozásoknak csak mintegy a fele végződik az alapponton, az ereszkedő, ill. eső hanglejtésen kívül a szökő és a lebegő hanglejtés is jelezheti a megnyilatkozások végét. A megnyilatkozások utolsó szótagjának dallamszintje elárulja a hallgatónak "hogya beszélőnek van-e a tárggyal kapcsolatban még mondanivalója, s hogy ez a mondanivaló milyen szorosan fűződik a már elmondottakhoz." (i.m. 142.) A megnyilatkozások közötti szorosabb kapcsolatra utal a lebegő hanglejtés. Ezen hanglejtés-típus esetében volt a legnehezebb a megnyilatkozáshatárt megállapítanom, mert a lebegő hanglejtés nem jelzi olyan markánsan a megnyilatkozáshatárt, mint az ereszkedő, eső vagy szökő intonáció. Az ereszkedő, eső intonáció esetében a megnyilatkozáshatárok megállapítása viszonylag egyszerű volt. A megnyilatkozás a beszélő alaphangján ért véget, a következő megnyilatkozás pedig magasabb hangtartományból indult, ahogy ez lenni szokott új megnyilatkozások kezdetén (ld. BARTÓK 10, 14). A szökő intonáció érzelmi töltéssel rendelkező megnyilatkozások végét jelzi. Tekintsük a következő példát!

- (15) És én rettenetesen elkezdtem sírni hangtalanul az ágyban és és elkezdtem imádkozni hogy édes jó Jézuskám cseréld ki ezt a karácsonyfát. **Nagyobb legyen ez a karácsonyfa mire fölébredek.** És sírás közepette természetesen elaludtam. /F/

A kiemelt megnyilatkozás vágyat, óhajtaást fejez ki, végén a hanglejtés felszökik.⁷

A megnyilatkozáshatár megállapításának kétes esetei általában a lebegő intonációjú megnyilatkozásokhoz kapcsolódtak.

- (16) Édesapám dolgozott. Édesanyám hát az akkori szokás szerint a háztartást vezette és nevelgetett. Sajnos testvérem volt de pár hapos korában meghalt. ① tehát gyakorlatilag egyedül nőttem fel. /B/

- (17) Tulajdonképpen nem nekem vannak terveim hanem a mostani osztályvezetőmnek ① ugyanis ez a munkakör ahol most dolgozom ez a tervstatisztikusoknál van tehát munkaköri leírást még nem kaptam a munkaerőgazdálkodási előadói tisztségemre vonatkozóan. /G/

A ① jel azt jelenti, hogy az intonációt, szünetet és a kötőszó szerepét figyelembe véve nem tudtam eldönteni, hogy egy vagy két megnyilatkozásról van-e szó. (Az elemzésbe újabb szempontokat és eszközfonetikai méréseket is be kell vonni.)

A beszédfonetikai elemek közül még a szünettel kívánok röviden foglalkozni. A beszéd folyamat hangsorok és szünetek folyamatos szekvenciája (SZENDE i.m. 125). Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy nyelvi szünetekről van szó, a beszéd folyamat ugyanis hangsorok és nyelvi funkcióval rendelkező szünetek folyamatos szekvenciája.⁸ A nyelvi szüneteknek különböző szerepük lehet a beszéd folyamatban. Funkcióik közül a legfontosabb a szerkezeti, tartalmi összefüggéseket megmutató tagolás (FÓNAGY, 1967. 322). A diszkurzusok megnyilatkozásokra történő szegmentálásához is a tagoló nyelvi szünetek ismeretére van szükség, éppen ezért tekintsünk most el a nyelvi szünetek egyéb funkcióinak ismertetésétől.⁹

A megnyilatkozásokat elválasztó szünetek hossza függ attól, hogy a két megnyilatkozás tartalma milyen szorosan kapcsolódik egymáshoz. Akárcsak a lebegő intonáció, a megnyilatkozások közötti rövidebb szünet (a beszélő által hasonló szintaktikai környezetben tartott átlagos hosszúságú szünethez viszonyítva) is a két megnyilatkozás szorosabb összetartozását jelzi. A rövidebb szünethez, lebegő intonációhoz gyakran társul felgyorsított beszédtempó, és ezekben az esetekben igazán nehéz eldönteni, hogy egy több részből álló megnyilatkozásról, vagy pedig megnyilatkozássorozatról van-e szó. Vizsgáljuk meg a következő példát!

- (18) Bizalommal fordulnak hozzám. Erre szüksége van egy gyerekek szerintem. Mert mert ha csak azt a fegyelmet csak azt a azt a követelést meg azt a azt a rendet meg azt a tanulást csak ezt várja tőle az ember akkor valahogy hmm olyan olyan olyan hideg ez az egész szülő--gyerek kapcsolat^① Én szerintem őö kell hogy legyen hát most rossz szó lesz de leereszkedjen az ember hozzájuk.
/D/

A ^① jelnél a hanglejtés lebeg, a szünet rövidebb, mint amilyen szokott lenni a D adatközlőnél a megnyilatkozások végén, a beszédtempó is jól érzékelhetően felgyorsult. A (18)-ban azonban a megnyilatkozáshatár megállapításában segít az Erre szüksége van ... kapcsolat rész grammatikai és tartalmi teljessége. Az én szerintem kezdetű rész már új megnyilatkozás, amelynek mondanivalója azonban szorosan kapcsolódik az előző rész tartalmához. (Éppen ezt jelzi a szünet rövidsége, a lebegő intonáció és a felgyorsult beszédtempó is.)

4. Kitekintés

Az intonáció és a nyelvi tagoló szünet önmagukban nem bizonyultak elegendőnek a megnyilatkozáshatárok megállapításához, mint ahogy a kötőszók szerepének tisztázása sem elegendő önmagában. A három szempont együttes alkalmazása az esetek nagyobb részében elegendő volt a határmegállapításhoz, a kétes

esetek viszont azt mutatják, hogy a fenti három aspektuson kívül más szempontokat is figyelembe kell még venni. Tisztázni kell a többi beszédfonetikai elem (hangsúly, beszédtempó) szerepét, szemantikai-szintaktikai szinten a pronominalizáció, topic-comment tagolás szerepét, pragmatikai szinten azt, hogy a megnyilatkozáshatárok kitételénél milyen szerepet játszik a beszédhelyzet, és az, hogy milyen szociolingvisztikai réteghez tartoznak a kommunikáló felek, mi a kommunikáció célja. (Vö.: KÁROLY, 1970., 152, KABÁN, 1983. 99; BALÁZS, 1985. 157-165)

Az újabb szempontok felhasználásával elvégzett elemzés eredményeit ellenőrizni kell az anyanyelvi beszélőktől szerzett információk alapján. Az ilyen jellegű ellenőrzésnek pszicholingvisztikai tanulságai is lehetnek, megmutatathatja, hogy milyen stratégiákat alkalmaznak az anyanyelvi beszélők a megnyilatkozáshatárok megállapításánál, illetve távolabb tekintve a beszédértés során.

Lábjegyzet

1. TDK-dolgozatom teljes egészében terjedelmi korlátozások miatt itt nem jelenhet meg, a dolgozat másik része "A kötőszók szerepe a megnyilatkozáshatár-vizsgálatban" címmel a Néprajz és Nyelvtudományban (a XXX. kötetben) lesz olvasható.
A diszkurzusok építőelemei a megnyilatkozások, amelyek a szituáció szempontjából konkrét, kimondott (leírt) mondatok (KÁROLY, 1981. 49). A szóbeli diszkurzusok lejegyzése és tagolása során azonban sok esetben nehézséget jelent a megnyilatkozáshatárok megállapítása. A probléma megoldására vonatkozó szakirodalom rövid áttekintését ld. a Néprajz és Nyelvtudományban megjelenő dolgozatomban.
2. A riportrészletekből származó példákban csak a megnyilatkozáshatárt jelző írásjelet teszem ki, egyéb központosági jelet nem használok.
3. Vö.: KÁROLY, 1981. 58.
4. Vö.: MOLNÁR, 1984.
5. A beszédfonetikai elemek terminus technicust a WACHA (1973) által bevezetett szövegfonetikai elemek/eszközök terminus technicus helyett használom.
6. A hanglejtés vizsgálatakor általában három magassági pontot vesznek figyelembe szakaszonként: felső, középső és alappontot. A felső pontról az alsóra történő hirtelen süllyedés az eső hanglejtés, a felső pontról az alsóra történő fokozatos süllyedés az ereszkedő hanglejtés. Az alsó pontról a felsőre való hirtelen ugrás a szökő hanglejtés, az alsó pontról a felsőre való fokozatos felemelkedés az emelkedő hanglejtés. Az adott szakaszon belül az egyforma magasságban maradó hanglejtés a lebegő hanglejtés. (ld. MMNyR.I, 118)

7. A különböző érzelmek, attitűdök hanglejtésére ld. FÓNAGY—MAGDICS i.m. 183-280.
8. Fontos a nyelvi és a nem nyelvi (hezitációs) szünet szétválasztása, mert az előbbi a beszéd folyamat szerves részének tekintendő, az utóbbi pedig idegen tőle, megszakítja. Az általam ismert szakirodalom nem teszi meg ezt az éles megkülönböztetést, és a hezitációs szünetet is a szünet egyik fajtájaként kezeli.
9. A nyelvi szünet egyéb funkcióira ld. FÓNAGY, 1967.; SALLAI-SZENDE, 1975; SZENDE 1976. 127-136.

A hivatkozások feloldása

- BALÁZS, 1985 = Balázs János: A szöveg. Gondolat Kiadó, Bp., 1985.
- BARTÓK, 1974 = Bartók János: Egyéni és társadalmi érvényű elemek a köznyelvi hanglejtésben (Egy kísérlet tanulságai). ÁNyT. X. (1974) 5-19.
- FÓNAGY, 1967 = Fónagy Iván: Áthajlás, szünet, szerkezet. NyK, 69, (1967) 313-343.
- FÓNAGY-MAGDICS, 1967 = Fónagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967.
- KABÁN, 1983 = Kabán Annamária: Mondatszerkezeti sajátosságok Apáczai, Melius és Pápai Páriz műveiben.. Nyelvészeti Tanulmányok. Kriterion, Bukarest, 1983. 99-109.
- KÁROLY, 1970 = Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970.
- KÁROLY, 1981 = Károly Sándor: Mondat és megnyilatkozás. Népr.Nytud. 24-25, (1980-81) 49-65.
- MACLAY—OSGOOD, 1977 = MacLay, M.—Osgood, Ch.E.: Hezitációs jelenségek a spontán angol beszédben. In: Pléh Csaba /szerk./: Pszicholingvisztika és kommunikációkutatás. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1977. 97-132.
- MOLNÁR, 1984 = Molnár Katalin: A nemverbális kommunikáció és a hiányos szerkezetű mondatok. Egyetemi szakdolgozat, Szeged, 1984.
- MMNyR, = Tompa József /szerk./: A mai magyar nyelv rendszere (Leíró nyelvtan). I-II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961-62.

- SALLAI—SZENDE, 1975 = Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. MNyTK, 143.sz. Bp., 1975.
- SZENDE, 1976 = Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. Akadémiai Kiadó Bp., 1976.
- WACHA, 1973 = Wacha Imre: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. NyK. 75, (1973) 77-102.

Sipőcz Katalin

A VOGUL SZÍNNEVEK VIZSGÁLATA

I.1. Dolgozatom témájául a vogul színnevek vizsgálatát választottam. A színnevezések vizsgálata a finnugrisztikában meglehetősen kidolgozatlan terület, csupán néhány tanulmány foglalkozik ezzel a témakörrel, és MAUNO KOSKI 1983-ban megjelent könyve, amely a finn és a hozzá közeli rokonnyelvek színneveit vizsgálja, illetve KUZNYECOVA-HELIMSZKIJ-GRUSKINA szelkup nyelvtana, amely a szelkup színnevek tárgyalásánál összehasonlítást tesz a vogul színnévrendszerral is. (KUZNYECOVA 18-27.)

A téma sok érdekességet rejt magában, hisz a különböző nyelvek színnévrendszerei nem egyeznek meg egymással. A színnévrendszerek közötti eltérések abból adódnak, hogy a színmező színsora egymásba átfolyóan folyamatos. Tehát a spektrum színeiből kialakított színkört számtalan színegységre bonthatjuk, és nem tudunk konkrét határt meghúzni pl. a piros és sárga szín között.

I.2. Az ember többmillió felületszínt tud elkülöníteni. /Persze ez függ az egyes emberek érzékelési képességétől, és más körülményektől is. Egymás mellett könnyen elkülöníthető pl. a kék két közeli árnyalata, melyeket külön-külön azonosnak vélnénk./ A kutatók már régóta próbálnak ebben a színhalmazban rendszert találni, az első tudományos elméletek a század elején születtek meg. A színeket három tulajdonságuk alapján tudjuk jellemezni: a színezet, a világosság és a telítettség. Megkülönböztetünk kromatikus és akromatikus színeket. Kromatikus színek a piros, a kék, a sárga stb., az akromatikus vagy színtartalom nélküli

színek a fekete, fehér és a szürke, amelynek számtalan árnyalata képzelhető el a fehér és fekete között. E színeknek csak világossági, ill. sötétségi különbségei vannak. Ha pl. a szürkéhez fokozatosan színt adagolunk, akkor nő a színtartalom a szürkében, és a szürke csökken. Majd eljutunk addig, ahol a szürke 0 %, a szín pedig 100 %, és ez a telített szín. Ha ehhez a telített színhez fehéret keverünk, akkor a fehértartalom növekedésével együtt csökken a színtartalom, és végül eljutunk a fehérhez. A fehér és a telített szín között kialakítható skála a szín világosított tartománya. És ugyanígy megtalálható ez a skála a telített szín és a fekete között, ez pedig a szín sötétített tartománya. A színezet a sárga, a piros stb., azaz minden kromatikus szín és azok átmeneti színei. Maga a szín /színérzet/ a szemünkbe behatoló sugárzás /színínger/ következtében létrejött tudattartalom.

Érdekes, hogy egyes nyelvek színelnevezései nem csupán vizuális érzékleten alapulnak, hanem azokat más körülmények is meghatározzák. Tudományosan bizonyított tény, hogy egyes színek a tűzre, a napfény melegére, szárazságra emlékeztetnek bennünket, míg mások nedves, hideg érzetet keltenek. /A színekör legmelegebb színe a vörösesnarancs, a leghidegebb pedig a kékeszöld, az e kettőt összekötő vonal a hideg-meleg tengely./ Természetesen szubjektív is, hogy ki melyik színt érzi melegebbnek ill. hidegebbnek, és függ a környezet kontraszthatásától is. Mi is beszélünk hideg és meleg színekről, de egyes nyelveknél konkrétan megjelennek a színek ilyen hatásai. Ilyen pl. az új-guineai dugum dani nyelv, melyben a "fehér" szónak csak egyik komponense a színjelentés, mert a 'fehér'-en kívül 'meleg'-et is jelent, és ugyanígy "fekete" szava a színjelölésen kívül 'hideg'-et is. Hasonlóan érdekes az ausztrónéziai nyelvcsoporthoz tartozó haundó nyelv, melynek színnevei a színek komponens mellett még 'nedves' és 'száraz' jelentést is hordoznak. /KOSKI 42-43./

I.3. A spektrum folyamatos színmezője a nyelvekben különálló kategóriák sorával jelenik meg; az hogy az egyes nyelvek ezt a folyamatos színsort hogyan tagolják színnevekre, hol húzzák meg a "válaszfalat", különböző lehet. A színnevek szószerinti fordítása a nyelvek között lehetetlen, hisz a

nagyjából megfelelő színnevek jelentéshatára a különböző nyelvekben gyakran eltérő. Vannak nyelvek, melyekben csupán két alapszínnev van meg, a "fehér" és a "fekete", bár a fordítás helyesebb lenne a "világos" és "sötét" szavakkal, hisz e nyelvek a "fehér" szóval jelölik a sárgát, pirosat stb., tehát a világos színárnyalatokat, és a "feketé"-vel a kéket, zöldet, barnát, tehát a sötét színárnyalatokat.

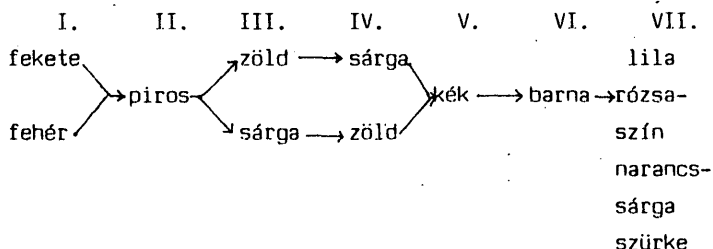
H.A.GLEASON az alábbi ábrával szemlélteti, hogyan osztja fel eltérő módon a színmezőt pl. az angol, a rodéziai shona és a libériai bassa nyelv (GLEASON 4-6.):

angol	purple	blue	green	yellow	orange	red
shona	sipswuka	citema	cicena	cipswuka		
bassa	hui			zīza		

Míg az angol hat alapszínnevet különböztet meg, a shona nyelvet beszélők három nagy területre osztják fel a spektrumot, a bassa nyelvet beszélők pedig csupán kettőre. Természetesen az, hogy egy nyelv hány alapszínre osztja a színmezőt, nem jelent semmiféle különbséget a színfelfogó képességben, különbség csupán a nyelvi osztályozásban van. Ahogy gondolkodásunk, beszédünk minden területét meghatározza a kultúra, a környezet, amelyben élünk, ugyanez a színelnevezésekre is érvényes. Napjainkban szinte a színárnyalatok özöne vesz körül minket. A modern technológia olyan árnyalatokat is képes előállítani, amelyek a természetben elő sem fordulnak. E színárnyalatok többsége korábban ismeretlen volt, vagy más területeken még ma is ismeretlen, így nyelvi megfelelője sem lehetett, ill. lehet. /LYONS 245-250./

II.1. A színnévkutatás jelentős és sok vitát kiváltó műve BRENT BERLIN és PAUL KAY 1969-ben megjelent Basic Color Terms című munkája. 98 különböző nyelvcsaládba tartozó nyelven elvégzett tipológiai vizsgálatuk alapján megállapították, hogy a nyelvek színnevei mennyiségileg különbözhetnek egymástól, mégis valamiféle szabályszerűséget követnek, és hétfokozatú rendszert

készítettek aszerint, hogy a nyelv hány szint különít el. Az I. rendszerbe tartozó nyelvekben csak két alapszínnev van meg, és e szavak fókuszai a "fekete" és "fehér" területben vannak. Ahogy haladunk előre, úgy bővülnek a rendszerek egy-egy színnévvel. Így a II. rendszer felveszi a "fehér" és "fekete" mellé még a "piros"-at, a III. a "zöld"-et vagy "sárgá"-t, a IV. a III. rendszernek megfelelően még a "sárgá"-t vagy "zöld"-et, az V. rendszerben megjelenik a "kék", a VI.-ban a "barna", végül a VII. és egyben leggyakoribb színnévrendszerben megtalálható még a "lila", "rózsaszín", "narancssárga" és "szürke". BERLIN és KAY e rendszerüknek időrendiséget is adnak, amely szerint a nyelvek fejlődésük legkorábbi szakaszában az I. fokozatba tartoztak, és egy VII. rendszerbe tartozó nyelv végigjárta az előző fokozatokat /ha nem is pontosan ugyanebben a sorrendben és nem is mindet/ az I.-től a VII.-ig. E feltevés szerint a nyelvek színnevei az alábbi sémának megfelelően gyarapodnak:

II.2. BERLIN és KAY elképzelésüket arra alapozták, hogy a színmezőben 11 pszichofizikailag meghatározható fókuszpont vagy fókuszterület van, és ezek között természetes hierarchia létezik, amely meghatározza a színek nyelvi lexikalizációjának sorrendjét. /Egyes feltevések szerint a gyermekek is ilyen sorrendben tanulják meg a színek neveit./ A "fekete" és "fehér" színnevek elsőként való megjelenését a nappal és éjszaka /világosság és sötétség/ életünket oly meghatározó váltakozása is magyarázhatja. A pirosas és zöldes színek korai nyelvi elkülönülését indokolhatja az a tény, hogy a retinában külön sejtek vannak, amelyek ezekre az árnyalatokra reagálnak.

II.3. BERLIN és KAY teóriája még nem lezárt kérdés,

többen vitatják, mások kiterjesztették a szókészlet más területeire is. MAUNO KOSKI is összevetette e hipotézissel a finn színnevek kutatásánál kapott eredményeit, és megállapította, hogy azok többé-kevésbé megfelelnek a BERLIN--KAY-féle rendszernek. /KOSKI 262-276./ Dolgozatommal nem bizonyítani vagy cáfolni kívánom BERLIN és KAY teóriáját, csupán összehasonlítani vele a vogul színnevek kutatásánál szerzett tapasztalataimat.

III.1. COLLINDER uráli etimológiai szótára alapján

próbáltam megkeresni azokat a szavakat, melyek már az uráli korban is színt jelölhettek. Ilyen lehetett egy 'tisza, derült idő, világos, nap' jelentésű szó, amely a lappban és a szamojéd nyelvekben ma is használatos ezekkel a jelentésekkel. /lp. jäläkäs, ja läkäs 'complete cloudlessness'; yr. jaæle 'day, light, lumen, sun, bright'; tv. jale 'day', yn. H. jeđe, B. jere, sk. Taz. Tym. Čeely, Ket. t'eely 'sun, light, day', km. t'ala 'day', ǵalo 'bright', yk. jeloze 'sun' FUV. 38./ A fi. kajo 'fény, csillámlás, tisztaság' is uráli eredetű, a szó megfelelőinek jelentései a szamojéd nyelvekben 'tisza, tiszta idő, fényes, nap, hőség, forró'. /fi. kajo 'reflexio, echo, clearness', kajasta- 'become clearer, brighten', lp. goujetä 'appear in a wood or in a mist, get clearer, lift', md. kaje- 'come up, appear', ch. kaja-, koja- 'be visible, appear'; yr. haajer 'sun, clear weather', tv. kon 'sun', kouru 'clear', yn. kajja 'sun', motor. kaje, koje id, kajn 'day', sk. kuet'e 'heat', kuet'el 'hot, clear', km. kuja 'sun', FUV. 41./ 'Sötét' jelentésű szót is használhattak az uráli korban, folytatásai ma is megvannak a finn, votják, zürjén és szamojéd nyelvekben, e szavak ma is mindegyik nyelvben 'sötét'-et, 'sötétség'-et jelentenek. fi. pimeä 'dark', vtj. pejmyt, meńmyt, pelmyt 'dark, darkness', zrj. pemyd, pemyt; yr. pōwa-, päewa-, C. paema- 'be dark', päewde, C. paebi 'dark', tv. faemej 'dark', faeminti 'it is dark', yn. fej 'dark, it is dark', fejre, fejde 'dark', föösuma 'it has become dark', sk. pämma id. FUV. 68./ Tehát az uráli korban létezhetett a világos és sötét színárnyalat általános nyelvi megkülönböztetése /ezt akár BERLIN és KAY rendszerének első fokoztaként is felfoghatjuk/, és akárcsak a már említett példákban, ezeknek az uráli szavaknak a jelentésében is a

színkomponensen, tehát a vizuális érzékleten kívül más érzékek is megjelennek, így a világos szó hőséget, derült időt, a napfény melegét is jelentette. Egy olyan szót találtam az uráli korra visszamenőleg, amely talán már konkrétabban színt nevezhetett meg, feltéve ha a szó színjelentései már akkor is használatban voltak. E szó jelentése ma a mordvinban 'zöld, kék, vörösréz, sárgaréz', a szamojéd nyelvekben 'epe, kék, sárga, zöld, festék, szín'. /FUV. 68./ Mivel e szó ma ennyiféle jelent, mutathatja ez a példa az uráli kor nyelvének még elnagyolt színjelölését.

Majd a finnugor korra két olyan szót találtam, amely 'fehéret, világosat' jelent. /hu. fehér, lp. baggjo, bajo 'shine white' FUV. 94./ ill. /fi. valkea, lp. vielgäd, ch. walgōdō 'light, bright, brightness', vtj. val', val'i, zrj. vol'al 'shine, gleam', vog. wol'g- 'shine', os.N.Kazym. wop'i-, Obdorsk wäl'i- ?hu. világ FUV. 135./ Míg az uráli korban csak a sötét és világos szavak, mint általános színjelölők lehettek használatban, a finnugor korban konkrét színjelölőként megjelenhetett a fehér színnév. Elképzelhetőnek tartom, hogy egy fekete színnév is létezhetett már ekkor, amelynek nyomai aztán kivesztek a finnugor nyelvekből, hisz ha egy nyelv a fehéret jelöli, annak ellentétét, a feketét is jelölnie kell. Collinder finnugorkorinak tartja a fi. ruskea 'barna, vörösesbarna' szót. Mivel az általa idetartozónak vélt veg. reeskö 'sárga, vörös /ló, róka/' orosz átvétel /ld. SKES/, a fi. ruskea alaknak csupán a lappban vannak megfelelői, finnugor eredete sem bizonyított így. Tehát a finnugor korra kevés színnév adatolható. Nehéz eldönteni, hogy ez a színnévrendszer lassú fejlődését jelenti-e, vagy egyszerűen több olyan finnugorkori színnév létezett, amelynek ma már nincs nyoma egyik mai finnugor nyelvben sem.

IV.1. Dolgozatomban 11 vogul színnévet vizsgáltam meg. /ld. melléklet/: jan̄k, wojkan 'fehér', sēm̄al, piti 'fekete', wiḡar, kēlp 'vörös', pum-ospa 'zöld', kassum, wos̄ram 'sárga', at̄arḡari 'kék', suli 'szürke, ősz' illetve még négyet, amelyek az előzőekből összetétellel alakultak ki; sēm̄alḡarpa 'barna, szürke', wiḡarḡarpa 'bordó, rőt', wos̄ram-wiḡarḡarpa 'narancssárga', sēm̄alkēlp 'barnásvörös'. Ezek közül finnugor

eredetű a wi ɣər 'vér, vörös' és a jan̄k 'jég, fehér' szó. Finnugor eredetű a pum-ospa 'zöld' pum 'fű' előtagja, mely a színjelölésre kapott egy ospa 'színű' /os 'szín' + -pa melléknévképző/ utótagot. Obi-ugor eredetű a kēlp 'vér, vörös', wosram 'epe, sárga' és az ataryari 'kék' szó atar 'derült ég' jelentésű előtagja, mely színnevként a pum-ospa-hoz hasonlóan kapott egy 'színű, hasonló' jelentésű utótagot. Belső keletkezésű vogul szavaknak tartottam a wojkan 'fehér' és kassum 'sárga' színneveket. Jövevéyszavak a sēm̄al 'fekete' az osztjából és a šuli 'szürke, ősz' a török nyelvekből. Ezek alapján nehéz lenne a vogul színnévrendszer kialakulásának időrendiségére következtetni, hisz létezhettek a vogulban olyan színnevek is, melyek már régóta nem használatosak, melyeket újabb keletkezésű vagy más nyelvekből átvett színnevek kiszorítottak, illetve egyes régóta használatos szavak csak később vehették fel színnévjelentésüket. A már ismertetett uráli, ill. finnugorkori színneveknek a vogulban ma nincsenek folytatásai. Bár több finnugor eredetű szó is van, amely ma már színt is jelöl /pl.

wi ɣər, jan̄k/, azt megállapítani, hogy e szavak színnevként mióta használatosak, szinte lehetetlen, egyrészt az írott nyelvemlékek hiánya miatt, másrészt a rokonnyelvek sem igazíthatnak el, hisz pl. a vérnek olyan nyilvánvaló a kapcsolata a vöröshöz, vagy a jégnek a fehérhez, hogy ilyen jelentésfejlődések egymástól függetlenül bármelyik nyelvben végbemehettek. Ugor eredetű 'fekete' szónak kellett lennie a vogulban. Az osztj. V. Vj. Irj. pəɣt̚s, O. puti Ko. pəɣt̚s 'fekete' /amelynek átvétele a vog. piti/ megfelelője a magyar fekete szó. Ha a szó megtalálható az osztjában és a magyarban, meg kellett lennie a vogulban is, ahonnan később kiveszett, majd jövevéyszóként újra átkerült az osztjából.

IV. 2. A vogul színneveket vizsgálva egy érdekességre figyeltem fel. A fehér, fekete, vörös és sárga színnevek - tehát BERLIN és KAY rendszerének éppen az első három fokozata - mind egyszerű szavak, és általában kétjelentésűek: jan̄k 'jég, fehér', sēm̄al 'rozsa, fekete' wi ɣər, kēlp 'vér, vörös', wosram 'epe, sárga'. A színnévkeletkezésnek és színnevelvésnek ősi módja is lehet ez, mikor a színneveket csupán a színt hordozó alapszóval

jelölték, tehát vér /azaz vérszínű/ volt a vér, és vér /vérszínű/ volt pl. a málna is. Későbbi fokozat lehet, mikor a színt hordozó szó színnévként már külön jelölő eszközt kap, mint pl. a pum-ospa 'zöld' ospa 'színű', vagy az atarɣari 'kék' sēməɫɣarpa 'barna, szürke' ɣari, ɣarpa 'színű, hasonló' jelentésű utótagja. BERLIN és KAY rendszerével összevetve még megállapítható, hogy a VI. fokozattól a vogul nyelv már nem különíti el pontosan a színeket, valójában az előző fokozatok színneveivel fejezi ki őket. A sēməɫ-ɣarpa szó 'feketéhez hasonló, feketés, sötét színűt' jelent, ezzel a szóval jelölik a barna és szürke színt. A szürkét, a haj őszes színét jelöli a török nyelvekből átvett suli alak is./ Hasonló összetétellel fejezik ki a narancssárgát: wosram-wiɣər-ɣarpa 'sárgás-vöröses színű. 'Lilát' és 'rózsaszínt' jelentő vogul szavakat nem találtam, ill. e színek jelölésére ma orosz szavakat használnak.

IV. 3. A színkifejezésnek a vogulban - és számos már uráli nyelvben - egyik legszembeötlőbb sajátága, hogy a színeket konkrét természeti jelenségekről nevezték el /jég, fű, ég stb./ és a színnév nem vesztette el kapcsolatát az alapszóval, eredeti jelentését is megőrizte. /Az európai nyelvekben a nyelvhasználó ma már ritkán tudja megállapítani, hogy egy-egy színnév mit jelenthetett, miből alakult ki./ Egy részüknél maga a színt hordozó főnév fejezi ki a színt, tehát ezek a szavak főnévből egyenesen színnévvé váltak, egy főnévi tagból állnak, és elsődlegesen főnévnek tűnnek /janɕ 'jég, fehér', kəlp 'vér, vörös' stb./. Másoknál a főnév egy melléknévi /'színű, hasonló' jelentésű/ utótagot kap a szín jelölésére / atarɣari, sēməɫ-ɣarpa, pum-ospa stb./, tehát a színnév egy főnévi és melléknévi tag összetétele, és több melléknévi sajátóságot mutat.

A vogul színjelölésre jellemző, hogy egy-egy színre több színnév is él a nyelvben /wiɣər, kəlp, 'vörös', sēməɫ, piti 'fekete', janɕ, wojkan 'fehér', kassum, wosram 'sárga', sēməɫɣarpa 'barna, szürke' suli 'szürke'/. A vizsgált szövegek és adatok az ugyanazt a színt jelölő szavak közötti jelentésbeli különbségre nem utalnak a wojkan és janɕ kivételével /wojkan 'fehér, szürkésfehér', janɕ 'hófehér' WogText. 322./ További vizsgálatot igényel annak megállapítása, hogy e szópárok esetleg

olyan színeket jelölnek-e, melyek árnyalatokban különböznek, ill. használatuk gyakoriságában térnek el egymástól.

Két olyan színnévvel találkoztam, amelyeket csak állatok színére használnak: naraw 'fehér' és χopsat 'szürke, barna' /ROMBANGYEJEVA 143., BALANGYIN 69, 138./ és akárcsak az európai nyelvekben, több lószínnév található a vogulban is, ezek főként átvételek az orosz nyelvből: P.K. vārenka 'fekete /ló/', TJ.

βoron KU. β^hrnk, P. β^hrnko, So. β^ho^ho^ho^hā 'hevesen nimi /musta/', β^hā^hrnk, 'Rappe' or. β^ho^ho^hko 'hollófekete, ló/' -- TJ. siβ^huška, siβ^hūska 'szürke /ló/' or. cubywka, cubko, cubka '/deres, szürke ló/' - P. sawareska lū 'cāpaca^h лoвaд^h', TJ. sapra . sk, KU. sāβ^hr'ske, P. saβ^hraskā saβ^hrask /uβ^h/, So. saβ^hā . ska 'hevesen nimi' or. cāpaca^hko '/világos pejló/' RussLehnw. /jāχ^hā vārenkē lōtānē an' te jōχ^htau 'atyjának fekete lova jő ím hozzá' VNGy.III. 130.; jāχ^hā śipke lōtānē an' te jōχ^htau 'atyjának szürke jő ím hozzá' VNGy.III.131./.

jank

A szó megtalálható az összes vogul nyelvjárásban, jelentése mindenütt 'jég, fehér'. /akw^h jānk^h χulax^h ānsēi'. 'Egy hófehér hollójuk van.' VNGy.I.1.; jānk^h χulax^h sēmēli jēmtime 'hófehér holló feketére változva' VNGy.I.3.; jānkiñ χul, tūjtiñ χul 'jeges hal, havas hal' VNGy.I.80. /-- Az eredeti jelentés 'jég' lehetett, és ebből színbeli hasonlóság alapján alakult ki a 'fehér' jelentés.

vog. TJ. l'ān, AK. iōā^hnk, KK. iōānk, P.KL. iōānk, AL. iōnk, Szo. iānG 'Eis', -- osztj. DN. iānk, Trj. iānaka, V.Vj. iōnk ua., Ko. iēnk, I. iānka 'ua'; -- ma. jég 'ua.'; zrzj. V.Pecs.I.Ud.Ji.Sz.Lu.Le.I.P. ji 'ua'. KP. jy 'ua.'; -- votj. Sz. jē, K. dū, G.M. jē, I. jō, Uf. dā 'ua.'; -- cser. KH.U. i, JU.M.B. ii, K. ij 'ua.'; -- mrd. E. ej, ev, en, ij, M. jei, ei 'ua.'; -- fi. jää 'ua'. -- észt jää 'ua'. -- lapp N. jegná l. ua. 2. 'glacier' Wfs. jienē 'Eis', K.T.Kld. jīññ, Not. jieññ 'ua'.

A vog. jank fgr. eredetű, megfelelője minden rokon nyelvünkben megtalálható. Az eredeti fgr. *-n- ből az ugorban *-nk- /ma. -g, vog. osztj. -nk/ fejlődött. Az fgr. alapalak: *jāne. (MSZFE. II. 338)

wojkan

A wojkan szó 'fehér, világos'-at jelent. A szó a déli nyelvjárásokban nem használatos, ott a jan̄k mellett a fehér jelölésre caṣpaṣ, caṣpaṣ alakokat használnak, /BALANGYIN 24./ KÁLMÁN BÉLA szerint a wojkan 'fehér, szürkésfehér'-et jelent, míg a 'hófehér'-et a jan̄k szó jelenti. /WogText. 322./ Előfordul összetételekben is: wojkan-ūj 'nyű' /fehér + állat/, wojkan-luw 'szürke ló' /WogText. 322./. (Pl.: vāt-arsin-voikén tār vojén 'harminc róf fehér vásznat végy' VNGy.I.14.; akwāi' mis voikén-uj xurip 'mindenfelé tehén, mint a nyű' VNGy.I.8.)

A szóra adatokat, más rokon nyelvekben megfelelő szavakat nem találtam. Belső keletkezésű vogul szónak tűnik.

sēm̄al

Az egész vogul nyelvterületen élő szó, jelentése 'fekete, sötét'. /É. sēm̄l, DV, AL. šēm̄al, P. šēm̄l, ÉV: šēm̄a, AK. šēm̄al, KFK. sēm̄al, D. šim̄a WogVok./ Összetételekben: sēm̄al xarpa 'barna, szürke' /sötét ill. feketés színű, ROMBANGYEJEVA 117./ sēm̄al-kēlp 'barnásvörös' /'fekete, sötét + vörös', WogText. 252./, sēm̄al-ūj 'hód' /'sötét állat', ChrestVog. 112./. Állatok sötét ill. barna színére egy xopsat alakot használnak /BALANGYIN 138./. (Pl.: jan̄k xulax sēm̄alī jēm̄time 'hófehér holló feketére változva' VNGy.I.3.; sēm̄al kērp̄a n̄alēñ alā 'fekete vasú nyilas tegez' VNGy.I.125./

PAASONEN egyeztetése szerint a vog. sēm̄al fgr. eredetű, a szó megfelelői megtalálhatók minden fgr. nyelvben: zrzj. s̄ym, s̄im, sym, s̄im, 'Rost', sim-, s̄ym- 'rosten'; -- perm.W. s̄ym-, s̄im- 'Rost', s̄ym-, s̄im- 'rosten', perm.O. sim- 'rosten'; -- votj. s̄in- 'rosten', s̄inām 'Rost, verrostet'; -- ostj. N. samy 'Rost', samyk̄em 'rostig werden'; -- vog. N. sēm̄el, WML. šēm̄el 'schwarz' wK. simil 'Rost' šēm̄el 'schwarz, dunkel', wK. t̄au-sēm̄wēs, wAq. simovum 'rostig werden'; -- ung. szenny 'Schmutz'; -- cser. D., cser.W. šeme, cser.B. šim̄a 'schwarz, dunkel'; -- mord.M. šām̄a-n', mord.E. čem̄en 'Rost'; -- fi. häm̄y 'Dämmerung', häm̄ärä 'dunkel, trüb, dämmerig'; -- est n. häm̄är, g. -a 'dunkel, trüb, düster, Dämmerung'; -- fi. himeä, himmeä 'dunkel, trüb', simeä 'id.'. (SUST. 41:125)

Ugyanez az egyeztetés van a KESZK-ben is, de a PASSONEN-nél található nyilván nem idetartozó finn alakokat már elveti. Fgr. alapszóként egy *s̥ma alakot rekonstruál. (KESZK 258) Ha ezt elfogadjuk, akkor az ugor szavak idetartozását kell kétségbe vonnunk, mivel a fgr. *s- folytatása a vogulban t-, az osztjákban t- ill. ʌ, a magyarban ø. Viszont ha szókezdő s'-t feltételezünk (ebben az esetben az ugor s- szókezdő mássalhangzók megfelelnek), akkor a permi alakoknak mindnek s' hanggal kellene kezdődniük, míg a zürjénben a szókezdő s' későbbi fejleménynek tűnik. (Az utána következő palatális magánhangzó hatására palatalizálódhatott az s.)

TOIVONEN szerint az osztj. Ni. s̥ma 'Rost, grünspon', Kaz. s̥mi 'Rost', Kam. s̥mi 'rostiges Wasser', Kaz. s̥mi 'Rostwasser', vog. simel, semel 'Rost', simovum 'verrosten, rostig werden', T. il-sēmus, K. tau-sēmws 'es wurde rostig' alakok átvételek a zürjénből (zrj. s̥ym, sim 'Rost'). Az osztják szavak szóbeljei magánhangzói *3 folytatásait mutatják. E magánhangzók azért lettek redukáltak TOIVONEN magyarázata szerint, mert a szó kapott egy második szótagi toldalékot, és ez magára vonta a hangsúlyt (FUF. 32:64). RÉDEI a vogul szót zürjén átvételnek tartja (simel, semel 'Rost', TJ. sēmāl, TC. sēmī, KU.KM.KO. sēmāl, P. siēmā, VNZ; VS. siēmī, LU. simāl, LO. simi 'Rost', So. sami 'Rost', witsami 'wasserschlenke'). Szerinte az i-s ill. e-s alakok egyenes átvételek a zürjénből, míg az a-s alak az osztjából került át a vogulba. (SyrjLehnw. 150.) Ez megegyezik azzal, ami a DEWOS-ban található. (osztj. s̥ma- Niz. s̥ma, Kaz. s̥mi < zrj. sim. A vog, So. sami osztják átvétel. DEWOS 1342.)

Tehát a vog. sēmāl zürjén jövevényszónak tűnik (ill. a So. sami alak osztják eedetű). A szó jelentése a zürjénben 'rozsdás, rozsdás, barna, fekete, sötét'. Az eredeti jelentés a rozsdás lehetett, színbeli hasonlóság alapján alakulhattak ki a színnév-jelentések. A vogulba átkerülhetett a szó mindkét jelentésével ('rozsdás' ill. színnév), de az is lehet, hogy csak a 'rozsdás' jelentéssel vették át a zürjén szót a vogulok, ebben az esetben itt ugyanaz a jelentésfejlődés ment végbe, mint a zürjénben.

Pit, piti

A sēməl mellett ritkán a pit, piti alak is előfordul a 'fekete' jelölésére. A szó osztják jövevényszó. (osztj. V.Vj. Trj. pəxt, O. puti, Ko. pəxt 'fekete') A magyar fekete szó is rokon az ugor szavakkal. Az alapszó valószínűleg ősi örökség az ugor korból, az ugor alapalak *pəkk3~pəkt3 lehetett. (IESz. I. 867.) (Példák: sēməl sāxip pit-xinən man ti tēwəu 'fekete subájú fekete járványvész emészt ím bennünket' VNGy. II. 350.; piti pasāñ jelpiñ täl 'fekete fényű szent év' VNGy. II. 352.)

wixər

A szó az egész vogul nyelvterületen él 'vér, vörös' jelentéssel. (viχir-pupjā tip-χarχeinē 'vörös farú rigósereg' VNGy. I. 117.) Összetételekben: wixər-ūj 'coboly' (vörös + állat, ChrestVog. 117.), wixərχarpa 'vörösesbarna, rőt' (vöröshöz hasonló színű, BALANGYIN 27.)

A szó fgr. eredetű, eredeti jelentése 'vér', és a vér színéről alakult ki a vogulban a 'vörös' jelentés. Hasonló jelentésfejlődés ment végbe a magyarban is: vér + s melléknévképző → véres, majd szóhasadással: vörös.

vog. KL. vūir 'vér', KL. wuīr ua. KL. vūr 'vér, vörös', K. vār 'vér', vīren 'véres', TJ. ūr, P. βūr, AL. ōr, ūr 'vér', Szo. βixr 'vörös', KK. βaxr 'vér', Ju. baɾəp 'vörös'; -- osztj. DN.V.Vj. uər, Trj. uər, Ni. uīr, O. uār 'vér', KO. wer J. wər 'ua'; -- zrzj. V.AV.Sz.Lu.Ud.P. vir, I. vīr 'ua'; -- votj. Sz. vir, K. vēr(i) 'ua'; -- mrd. E. vəf, vār, M. vər, vər 'ua'; -- fi. veri 'ua'; -- észl. veri 'vér'; -- lp. N. vārrā 'vér', Wfs. wirre 'vér', K.T. varr, Kld.Not.A. vorr 'vér'.

A T. és Ny. vogul nyelvjárásokban a szókezdő w hatására az *i ü-vé labializálódott, s előtte az eredeti *w- eltűnt (a P. kivételével). Az első szótagi fgr. kori magánhangzó *i vagy *e lehetett, a fgr. alapalak *wire vagy *were (MSzFE III. 684.)

kēlp

A déli nyelvjárások kivételével az összes vogul nyelvjárásban használt szó: É. kēlap, Ny. kēlap, K. kēlap, Wogvok. 216. A jelentése mindenütt 'vér, vörös' Munkácsinál -ñ melléknévképzővel is előfordul kēlpeñ 'vörös', kēlpiñ 'véres' jelentésben. (kēlpiñ kant 'véres téren' VNGy. I. 3., kēlp lēin

sawä-kiwerne as sältés. 'Ismét belebújt vörös evet bőrébe'. VNGy. I. 150.)

Előfordulása összetételekben: kēlp-seřw 'mámor' (vörös + köd, VNGy. I. 98.), sēmäl-kēlp 'barnásvörös' (fekete, sötét + vörös, WogText. 252.), kēlp-pil 'ribizke' (vörös + bogyó BALANGYIN 36.)

LEHTISALO a vogul kēlp szót a jur.Nj.P. šičiļ 'geronnenes und hart getrocknetes Blut' I. šāļ 'blutrot' és a lapp N. gielo, gillom 'crur coagulatus' L. kīelu 'gerinnen von blut' szavakkal egyezteteti. Kérdőjelesen még ezek mellé állítja az osztj. χattap 'Blut' alakot is. (SUST. 58:134)

TOIVONEN egyeztetése szerint a lapp és jurák adatok összetartozóak, de hogy a vog. kēlp is idetartozna, azt már bizonytalannak tartja. Viszont a vog. kēlp mellé az osztj. Ni. kātā, Kaz. kāw 'Blut, Beerensaft' /rot/ szavakat állítja. /KI: 462. kātā 'veri, marjalan mehu (punainen)'/ /ST- &P.173. 1949./ COLLINDER a vog. kēlap szót az osztj.N. hāptap 'vér', S. hattap 'vér', lp. gielo-gilluma 'vérrög' és a jur. sielw 'alvadt vér' alakokkal egyezteteti. /FUV. 33./

LEHTISALONál és COLLINDERnél a vog. kēlp osztj. χattap, χaptap alakokkal való egyeztetése helytelen, mivel az osztják szavakban a szókezdő mássalhangzó mutatja, hogy a magánhangzó eredetileg veláris volt (k>χ veláris magánhangzó előtt). A vogul kēlp STEINITZ szerint sem tartozik össze az osztják szavakkal. Az eredeti obi-ugor alak *kVl- lehetett, az ősosztják *kēl3(j), az ősvogul pedig *kīlpā /a vog. *ī folytatása minden nyelvjárásban ē/: vog. KU.KM.KO.VS.LO.So. kēlap 'Blut' osztj.Ni. kātā Kaz. kāw 'ua'. /ObugrVok, 148./

A COLLINDERnél található lp. gielo-gilluma, és az osztj. kātā ill. vog. kēlp összetartozhatnak. Ld. fi. hāntä 'farok' /fi. ä>lp. iē/ osztj. DN. tšontš, N. šāš vog.Lo.So. sis 'hát'. Ebben a példában az ősosztják alak magánhangzója eredetileg redukált volt *ä (akárcsak az ősosztj. kēl3(j) magánhangzója/, az ősvogulban pedig *ī. Mivel a vog *ī ī-vel is váltakozhat, így a vog. kēlp osztj. kātā megfelelése is lehetséges. A jelentésbeli hasonlóság is indokoltá teszi, hogy összetartozónak tekintsük e szavakat: az eredetileg 'vér' jelentésű szó az osztjában színbeli hasonlóság alapján a vér mellett a gyümölcs piros színű nedvét is

jelentí, a lappban pedig jelentésszűkülés történt, így ott csak a vér alvadt állapotára használják ezt az alakot.

Bár ez az összevetés csábító, mégsem hiszem, hogy a lapp gielo közös eredetű lenne a vogul és osztják szavakkal. A lp. gielo ~ gilluma a 'megdermed, megalvad' ige származékának tűnik: giellet 'become coagulated' /NIELSEN 96./, hiellyot 'erstarren, gerinnen, steif werden /Blut/' /LAGERCRANTZ 304./, škili 'hytynyty veri' /ITKONEN 555./. A lapp alakokkal rokon a jur. šölw 'hart gerocknetes Blut', ngan. šölbi 'a vér alvadása' /NyK. 78:88/, mivel ilyen pontos jelentésbeli megegyezés nem valószínű, hogy véletlen lenne, és a szavak hangtanilag is megfelelnek egymásnak.

Tehát obi-ugor eredetűnek tartom a vog. kēlp szót, melynek megfelelői ma is élnek a Ni.,Kaz. osztják nyelvjárásokban, és nem tartoznak ide a velük korábban egyeztetett lapp ill. szamojéd alakok.

pum-ospa, nārpum-ospa

A vogulban a zöld szín kifejezésére összetétel használatos: pum-ospa, nārpum-ospa /tkp. 'fűszínű', 'nyers vagy zsengefű-színű'/. A szó utótagja az os 'szín, felület' jelentésű szó egy -pa/-pā melléknévképzővel ellátva. Előtagja a pum 'fű' szó ugor eredetű: m.fű ~ vog.Tj.AK. pòm, FK.P. pùm, AL.KL. pom, Szo. pum 'fű' ~ osztj.DN.Ni. pum, Trj. pom, Kaz. pqm, V.Vj. pam /pūmə m/ O. pam, Ko. pùm, I. pòm /pūmə m/ 'ua'. A szó az ugorban magas hangrendű volt, *i-t tartalmazott valószínűleg, és feltehetőleg az obi-ugor korban a bilabiális p- és -m hatására *u-vá vált, azaz labializálódott. (A labializálódás eredménye csak veláris magánhangzó lehetett, mivel e változás idejében palatális labiális magánhangzó az obi-ugorban még nem volt.) A vogul szó többeli magánhangzója ősvog. *ū /~ũ/ az osztjáké ősosztj. *u /Trj.J. *o~u, V. Vj.O. *a~u/ hangra megy vissza. Ugor alapalak: *pima. /MSzFE. I. 223./

A pum-ospa 'zöld' szó legtöbbször a nār 'friss, zsenge' jelzővel fordul elő. E szót KÁLMÁN BÉLA azonosnak tartja a vele hangtanilag megegyező nār 'meztelen, csupasz' jelentésű szóval /WogText. 273./, és így zrj. jövevényszónak tekinti /zrj.VO.Vm.I.Pec.Ud. Hяp 1. 'csupasz, vedlett' 2. 'meztelen,

növénytakaró nélküli'/. RÉDEI hangtani megegyezésük ellenére jelentéstani okokból nem tartja idetartozónak a vogul 'nyers' jelentésű szót. /SyrjLehnw. 127./

A vog. nār, TJČ. nār, KU.KM.KO. nōr, P. nōr, VN. nōr, VS.LU.IM. nōr, LO.So. nār 'nyers' szó megfelelője az osztj. Irj. nēr, Ni. Kaz. nār, O. n'ir, J. nēri, DN. nērə ua. A vogul szó ősvog. *nār, az osztják pedig ősosztj. *nēr (i) alakra vezethető vissza. Feltehetőleg obi-ugor eredetű, az obi-ugor alapalak: *nār. /ObugrVok. 172./

A szó jelentésfejlődése egyértelmű, a fő zöld színéről kapta színnevjelentését. Jelentéstani szempontból a magyar zöld szó is hasonló eredetű: m.zöld - feltehetően alán jövevénytyszó) osz. zäldä 'alacsony fűfajta'. /TESz. III. 1197./

kassum, kasm

A kassum, kasm szó azt jelenti: 'sárga, sárgásbarna'. /É.kasə m Ny.: P.AL. kəšəm, ÉV. käšəm, FL. kāssm, K.:AK. käšə m, KK. käsə m, D.:T. kəšəm, WogVok./ (Pl.: kasm t'aliɣpə porikwi 'sárga csúcsú kóró' VNGy. I. 33./

A szó a ROMBANGYEJEVA ill. BALANGYIN-féle vogul szótárakban nem található meg, használata is ritka lehet. Adatokat, illetve más rokon nyelvekben megfelelő szavakat nem találtam rá. Belső keletkezésű vogul szónak tűnik.

wosram

A kassum, kasm 'sárga, sárgásbarna' mellett a wosram is használatos a sárga szín elnevezésére. Maga a wosram szó több jelentésű: 1. 'epe' 2. 'keserűség, keserű íz' 3. 'sárga'. /A jelentések közötti kapcsolatok egyértelműek, több nyelvben is lehet párhuzamot találni rá: az epe, annak zöldessárga színe, keserű íze, majd a keserűség konkrét és elvontabb értelemben is./ KÁLMÁN. BÉLA szerint a jelentései: 1. 'epe' 2. 'sárga, zöldessárga' 3. 'a rénszarvas színe'. /WogText. 324./ Előfordulása összetételekben: wosram-ojka 'a rénszarvas neve' /sárga + bácsi/, wosram-wiɣərɣarpa 'narancssárga' /sárga + vöröses, ROMBANGYEJEVA 1954. 170./. (Pl.: söjɣən sáɣɣən jə watət, wäsram sáɣɣən jə ɣalət. 'Fehér homokú folyópartok, sárga homokú folyófokok', WogText. 156./

A wosram szó obi-ugor eredetű, eredeti obi-ugor alakja *wäc'ə ram lehetett. Az ősvogul alak *wäsəram: KU.KM.KO. wäsəram, P.

wosərəm, VNZ. k_əosärm, VNK. k_əäšerəm, VS. wosärm, LU. k_əasärm, wasärm, LO. So. wosram 'epe', az őszosztják alak *wäčərīm: VK. wačərīm, Trj. wätərəm, DN. wätərəm, Ko. wötərīm, Ni. wörsem, Kaz. wösrem, O. wäšrem. /ObugrVok. 190./ Az eredeti jelentés 'epe' lehetett, és ebből fejlődtek ki a további jelentések a már említett összefüggések alapján, köztük a 'sárga' színnév is, színbeli hasonlóság alapján.

atərxari

A vogulban a kék szín kifejezésére egy összetett szót használnak: atərxari. A szó előtagja 'világos, derült idő'-t jelent, melléknévként is használatos 'világos, derült' jelentéssel. Az utólag -- xar, xari -- 'szín, felület' jelentésű, több színnévnél is megtalálható. /ld.: sēməlxarpa 'szürke, barna' wiχərxarpa 'vörösésbarna'./ Az atərxari 'világoskék'-et, 'égszínkék'-et jelent, míg a kék sötétebb árnyalatát "körülírással" fejezik ki: atərxari xuripa /tkp. 'kékhez, égszínkékhez hasonló színű' - χurip, xuripa 'hasonló', ROMBANGYEJEVA 152./

A szó előtagja /É. atər, P. etər, AL. etər, V. ätər, K. ätər, T. etər WogVok. 203./ obi-ugor eredetű. HUNFALVY tévesen a vog. ätər 'úr, fejedelem' = őszosztj. ürt, ür 'úr, nemes' = m. ür szavakkal azonosította. MUNKÁCSI helyesen állapította meg, hogy a vog. atər 'tisza, derült' osztják megfelelője őszosztj. öder 'schönes wetter'. /NyK. 24:210/

Az obi-ugor alapalak *ätər lehetett, az ősvogul *ätər: TJČ. ätər, KU.KM.KO.P.VN.VS.LU. ätər, LO:So. atər 'klar' - az őszosztják pedig *etər: V.Vj. etər, Trj.I. ätər, DN.Ko.Ni.O. etər. /ObugrVok. 130./ AULIS JOKI az obi-ugor szót középiráni jövevényszónak tartja /FUF. 40:62/. (Pl.: "...atəryari-lūji-mām ēryəχun'-pəlχōli" 'Kék északi hazám éneke sohasem szűnik meg', Sesztalov, WogText. 132./

suli, suliŋ

A szó a vogul szótárak szerint 'ősz'-t /haj/ jelent. /suliŋ 'ce₄ou', ROMBANGYEJEVA 1954. 283.; suliŋ D. šuləŋ, šuləŋ 'ce₄ou', BALANGYIN 111./ KÁLMÁN BÉLA szerint a suli 'szürkét' jelent és -ŋ melléknévképzővel ellátott alakjainak jelentése 'ősz'. /Si. suli 'szürke', Si. suliŋ, Jkl. sulan~suləŋ 'ősz',

WogText. 306./ (Pl.: sakiñ sūw-aulēn joχtsēmēn, suli āt-aulēn joχtsēmēn. 'Mankós botra jutottunk, ősz hajhoz jutottunk'. VNGy. I. 137.; χotal kōlna sēlat wāstram tus-pqnp irtāš-jāp sūlēn wi'təl ōwəj, əlāl' χompəl tātyātəj. 'Keleten a sárga szakállú Irtis bátyó szürke vízzel hömpölyög, habbal árad előre'. WogText. 178.) MUNKÁCSI fehérrel is fordítja a suli szót (esetleg általánosabban világosat jelent a suli): suli-raytnél pōšxēs sāt ēlēm-χalēs χurī 'fehér anyagból gyúrt hét emberalakot'. /VNGy. I. 137./

A szó átvétel a török nyelvekből: vog.É. sul, sūli 'ősz, grau', s'ul'iti 'megőszül', I. čöl 'ősz' čölnē ujusem 'megőszültem' kaz.tat. čala 'őszbe csavarodott', bask. sal 'szürke, fehéres szürke' oszm. čal 'tête grise, grisâtre, vieillard'. A szó a cseremiszbé is átkerült: cser. čal 'ősz' /NyK. 28: 179/. A vog. suli szó tehát idegen eredetű, elsősorban a haj őszes színét jelöli, ritkábban 'szürké'-t is jelent.

Hivatkozott irodalom

- A.N. Balangyin-M.P. Vahruseva: Manszijszko-ruszkij szlovar. Leningrád, 1958.
- DEWOS=W.Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. 1966.
- ChrestVog.=B. Kálmán: Chrestomatia Vogulica. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.
- FUV=B. Collinder: Fennó-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of Uralic Languages. Hamburg, 1977.
- H.A. Gleason: An Introduction to Descriptive Linguistics. New York, 1961.
- Z. Gombóc: A vogul nyelv idegen elemei. NyK.XXVIII. 148-184.
- T.I. Itkonen: Koltan ja Kuolanlapin sanakirja I-II. Helsinki, 1958.
- A.J. Joki: Zur Herkunft einiger ugrischer Wörter. FUF.XL. 60-65.
- M. Koski: Värrien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä. Savonlinna, 1983.
- KESzK= V.J. Lytkin-E.S. Guljajev: Kratkij etimologicseszkij szlovar komi jazyka. Moszkva, 1970.
- A.I. Kuznecova-E.A. Helimskij-E.V. Gruskina: Ocserki po szelkupszkomu jazyku. Moszkva, 1980.
- KT= Karjalainen-Toivonen: Ostjakisches Wörterbuch I-II Helsinki, 1948.
- E. Lagercrantz: Lappischer Wortschatz. Helsinki, 1939.
- T. Lehtisalo: Uralische etymologien. SUST.LVIII. 119-137.
- J. Lyons: Semantics I-II. Cambridge University Press. 1977.
- T. Mikola: Adalékok a naganaszán nyelv ismeretéhez. NyK.LXXII. 59-93.
- MSzFE= A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- B. Munkácsi: A lapú és a nap szók szók magyarázatához. NyK.XXIV. 203-210.
- K. Nielsen: Lapp Dictionary I-III. Oslo, 1932-1938.
- OstjVok.= W.Steinitz: Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin, 1950.

- ObugrVok.= L. Honti: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- H. Paasonen: Die finnisch-ungarischen s-laute. SUST.XLI.
- E.I. Rombangyejeva: Russzko-mansijszkij szlovar. Leningrád, 1954.
- E.I. Rombangyejeva-E.A. Kuzakova: Szlovar mansijszko-russzkij i russzko--mansijszkij. Leningrád, 1982.
- RussLehnw.= K. Rédei: Die syrjenischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- SKES= Suomen kielen etymologien sanakirja. Helsinki. 1974-1981.
- SyrjLehnw.= K. Rédei: Die syrjenischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- TESz= A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967-1976.
- Y.H. Toivonen: Protolapin ongelmasta. ST-EP. 1949. 159-183.
- Y.H. Toivonen: Über die syrjenischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF.XXXII. 1-169.
- VNGy= B. Munkácsi: Vogul népköltési gyűjtemény I-IV. M.Tud.Akad. Budapest.
- WogText.= B. Kálmán: Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- WogVok.= W. Steinitz: Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin, 1955.

Gécseg Zsuzsanna

FRANCIA NYELVŰ PASSZÍV SZERKEZETEK VIZSGÁLATA A
MONTAGUE-GRAMMATIKA ELMÉLETI KERETÉBEN

1.1. Ennek a dolgozatnak a tárgya egy, a francia nyelvben igen gyakori szerkezet, a passzív szerkezet vizsgálata.¹ Számos elmélet keretei között vetődött már fel a kérdés: hogyan írható le, hogyan mutatható ki az aktív mondatok, illetve a nekik "megfelelő"² passzív mondatok közötti jelentésbeli ekvivalencia vagy nem-ekvivalencia?

Vizsgálódásaim elméleti keretéül a még meglehetősen új, de már igen elterjedt MONTAGUE-grammatikát (a továbbiakban MG) választottam, más szóval: megkísérlem megállapítani, vajon ez az elméleti keret milyen választ tud adni az előzőekben feltett kérdésre. Nem célom annak kutatása, hogy vajon az MG jobb-e, hatékonyabb-e, mint más grammatikák, köztük CHOMSKY transzformációs—generatív grammatikája, mivel ebben az esetben kontrasztív vizsgálatot kellett volna végezni, csupán arra keresek választ, hogy ez a grammatika milyen megközelítést nyújt a passzív szerkezetek terén.

¹ Munkámban jelentős segítséget nyújtottak az általános nyelvészeti tanszék és a francia tanszék egy-egy oktatójával folytatott személyes konzultációk: dr. Maleczki Márta Montague és követői elméletét és műveit ismertette meg velem, dr. Albert Sándor pedig a francia passzív szerkezetek tanulmányozásához nyújtott segítséget, és felhívta a figyelmemet a probléma vizsgálatakor felmerülő elméleti és gyakorlati kérdésekre.

² A nekik "megfelelő" kifejezést itt a francia "respectif", ill. az angol "respective" értelmében használom, nem pedig ekvivalenciaként, hiszen éppen ennek megléte vagy meg nem léte a dolgozat tárgya.

1.2. Az MG a transzformációs—generatív grammatikákhoz hasonlóan rekurzív szabályokat tartalmaz, és ebben a keretben is úgy szoktak eljárni, hogy bizonyos grammatikai problémák illusztrálásául az adott nyelv egy részrendszerét, "töredékét" (fragmentumát) előállító szabályrendszert alkotnak.

Dolgozatomban magam is kísérletet teszek arra, hogy felvázoljam egy olyan, francia nyelvi fragmentum grammatikáját, amely tartalmaz néhány, a passzív szerkezetek körében felmerülő problémát; nem mindet, mivel ez a fragmentum, sőt maga a dolgozat kereteit is rendkívül kitágítaná. A fragmentum nagyon kevés szótári egységet tartalmaz, a generált mondatok is igen egyszerűek (összetett mondat például nem is szerepel köztük, de néhány szabály beiktatása ezek generálását is lehetővé tenné), ám nem nehéz belátni, hogy a lexikon bővítésével és a szabályok számának növelésével hasonló szerkezetű, de ezeknél jóval bonyolultabb mondatok is létrejöhetnének: olyanok, amelyeket könyvekben, újságokban olvasunk. Hogy melyek azok a problémák, amelyeknek az illusztrálását szolgálja a töredék, és melyek azok, amelyek most kimaradtak belőle, arra majd a későbbiekben rátérek.

1.3. A szemantikai interpretáció felvázolásakor kiindulópontom az az alaphipotézis, mely szerint az aktív és a nekik megfelelő passzív igék teljesen semleges környezetben ekvivalensek. Az aktív és a passzív ige szemantikai reprezentációját úgy adom tehát meg, hogy a belőlük levezetett "semleges" mondatoknak (vagyis azoknak, amelyek nem tartalmazzák a később felvázolandó problémákat) a szemantikai reprezentációja is

azonos lesz. A továbbiakban azt vizsgálom, hogyan változik, hogyan szűnik meg ez az azonosság bizonyos egyéb tényezők hatására: /i/ logikai kvantoroknak megfelelő kifejezések, /ii/ tagadás és logikai kvantoroknak megfelelő kifejezések, /iii/ anaforikus névmások, valamint /iv/ az ágens nélküli passzív. Ezenkívül még számos problémát felvetnek a passzív szerkezetek, amelyekre a már említett okokból nem térek ki, de amelyeket a konklúzióban felvázolok a további kutatások tárgyaként.

1.4. A passzív szerkezetek kérdésével számos nyelvész foglalkozott az MG keretén belül, általában az angol nyelv szerkezeteit vizsgálva. Dolgozatomban főleg két szerző (BENNETT, 1976 és PARTEE, 1976) tanulmányára támaszkodom. A két munka eltérő módon közelíti meg a problémát, mindkettőben vannak azonban olyan részmegoldások, amelyek egymással összeegyeztethetők, és amelyek — megfelelő módosítással és kiegészítéssel — alapként szolgálhattak a francia passzív szerkezetek MG- keretben történő vizsgálatához.

1.5. Dolgozatom felépítése a következő: először röviden ismertetem az MG lényegét, azután felvázolom a francia nyelvi töredék grammatikáját. Ez két részből áll: a szintaxisból (és a hozzá tartozó morfológiai kiegészítőkből), valamint a szintaxissal szoros kapcsolatban álló szemantikából. Ebben a részben foglalkozom részletesen az aktív és passzív mondatok közti jelentéskülönbség okaival, megfelelő példamondatok és azok grafikus ábrázolása segítségével. Végül összefoglalom a vizsgálatból levonható következtetéseket, és röviden áttekintem azokat

a problémákat, amelyeknek elemzése kimaradt a dolgozatból, de amelyek elemzése a további kutatások útját jelölhetné ki.

2.1. A MONTAGUE-grammatika³ RICHARD MONTAGUE amerikai matematikus-logikus nevéhez fűződik, akinek a 70-es évek elejére kidolgozott elmélete nagyon sok nyelvész érdeklődését keltette fel. Montague kiindulópontja az az alaphipotézis volt, hogy a természetes nyelvek szintaxisa, szemantikája és pragmatikája nem a pszichológia, hanem a matematika ágai, következésképpen ezeket ugyanolyan eszközökkel lehet vizsgálni, mint a mesterséges nyelveket. Alapelve továbbá, hogy a szintaxis nem autonóm, hanem szoros kapcsolatban áll a szemantikával, és ennél fogva (FREGE nyomán) az, hogy a mondat jelentése kiszámítható az alkotórészek jelentéséből és ezek kapcsolódási szabályai-ból. Fő kérdése: mi a jelentés, és az általa elfogadott jelentés-fogalom hogyan ragadható meg matematikailag? Grammatikáját úgy szerkesztette meg, hogy az képes legyen a jelentés-fogalom kezelésére.

Grammatikája egy olyan generatív grammatika, amely két fő részből áll: egy szintaktikai és egy szemantikai komponensből. A szemantika mintegy "tükörképe" a szintaxisnak, homomorf vele. A szintaxis felépítése a következő: meghatározott kategóriájú szótári egységekből (alapkifejezésekből), valamint formációs szabályokból áll, amelyek megmutatják, hogyan épül fel egy komplex kifejezés az alapkifejezésekből. A szintaktikai kate-

³ Az MG ismertetéséhez felhasznált művek: THOMASON, 1974, DOWTY et alii, 1981, SZABOLCSI, 1977 és MONTAGUE, 1974.

góriák rendszere BAR-HILLEL és AJDUKIEWICZ kategoriális nyelv-tanára épül, vagyis néhány alapkategória kombinálódásával jön létre a többi kategória. A formációs szabályok mindegyike rendezett hármast alkot, amelynek első eleme egy szintaktikai művelet, a második a kiinduló kifejezések kategóriájának a sorozata (vagyis a művelet inputja), a harmadik pedig a kapott kifejezés kategóriája (vagyis a művelet outputja). A formációs szabályok sohasem transzformációk⁴, és sohasem lehetnek tekintettel a kiinduló kifejezések addigi derivációs történetére. Egy komplex kifejezés többféle szabály segítségével is létrejöhét, a kifejezés többértelműségét a szemantikai interpretáció fogja kimutatni. Ebből következik az a fontos sajátossága, hogy a transzformációs—generatív grammatikákkal ellentétben a szabályok közvetlenül felszíni szerkezeteket generálnak, az MG-ben nincs mélyszerkezet.

A szemantikai komponens nem más, mint egy modell, amely a szintaxis kifejezéseinek a szemantikai interpretációját tartalmazza. Ahhoz azonban, hogy megkaphassuk a generált kifejezések szemantikai interpretációját, előbb egyértelműsíteniünk kell azokat. Ennek egyik — de nem egyetlen — módja az, hogy a kifejezéseket átfordítjuk egy olyan mesterséges nyelvre, amely elég rugalmas ahhoz, hogy egy természetes nyelvi kifejezés interpretálásában segítséget nyújthasson. Az egyik legalkalmasabb ilyen nyelv az intenzionális logika (a továbbiakban IL) nyelve. A szintaktikai és a szemantikai komponens közé

⁴ Az MG-kiterjesztésekben gyakran előfordulnak transzformációs szabályok (lásd pl. PARTEE, 1976). Ezekben a FREGE-i alapelv ún. "lazább" változatát fogadják el. Erről a kérdésről bővebben ld. MALECZKI 1986-ot.

tehát be kell iktatnunk egy IL-komponenst, melyhez a szintaktikai komponensből fordítófüggvények segítségével jutunk, és amelyet a szemantikai komponens immár közvetlenül értelmezhet. A szintaktikai kategóriáknak IL-típusok felelnek meg, a szótári egységeknek IL-konstansok és változók, a formációs szabályoknak pedig IL-fordítási szabályok. Ahogy az adott szintaktikai kategóriájú alapkifejezéseket a szintaktikai szabályok adott kategóriájú komplex kifejezésekké alakítják, ugyanúgy az ennek megfelelő IL-típusú konstansokat és változókat a szintaktikai szabályok tükörképei, a fordítási szabályok az adott kategóriájú kapott komplex kifejezésnek megfelelő típusu IL-kifejezéssé alakítják át. Ami a szintaktikai kategóriáknak IL-típusokba való fordítását illeti, a függvénytan szabályainak megfelelően egy szintaktikai kategóriának nem felelhet meg több típus, és minden szintaktikai szabályhoz tartoznia kell egy fordítási szabálynak. Az IL-típusok többnyire intenzionálisak: egy adott IL-típusú kifejezéshez tartozó intenziófüggvény az összes lehetséges valóságmodellhez, lehetséges világhoz hozzárendeli a kifejezés ottani denotációját, hiszen egy kifejezés jelentése nem adható meg extenziójával, hanem az összes lehetséges tényállást számításba kell venni. Nyilvánvaló, hogy a hatalmas bolha kifejezés jelentése nem adható meg a hatalmas és a bolha szavak jelentésének puszta összegéből (vö. SZABOLCSI, 1977, 163). Az MG szemantikája tehát modell-elméleti, és tartalmazza a lehetséges világok fogalmát. A harmadik jellemzője ennek a szemantikának az, hogy igazságfeltételes, vagyis egy mondat jelentését itt azon lehetséges világok halmaza fogja

modellálni, amelyekben a mondat igaz. Ez utóbbi megállapítás modellelméleti megfogalmazása annak a kijelentésnek, hogy a mondat jelentése megegyezik a mondat használati szabályával.

Egy fragmentum MG-beli generálása ezek alapján a következő lépésekből áll: az alapkifejezések szintaktikai kategóriákba rendezése (szótárkészítés), majd az adott kategóriájú alapkifejezéseket komplex kifejezéseké összerakó szabályok megadása: mindez a szintaktikai komponens alkotja. Ezután — illetve ezzel párhuzamosan — kell felépülnie az IL-komponensnek: a fordítófüggvények IL-típusokba rendezik az adott kategóriájú alapkifejezések IL-fordításait, majd ezeket az IL-fordításokat a szintaktikai szabályoknak megfelelő fordítási szabályok komplex kifejezés-fordításokká rakják össze. Ha két, különböző úton létrejött komplex kifejezés fordítása megegyezik, akkor azok szemantikailag ekvivalensek, ha pedig egy komplex kifejezésnek több fordítása is lehet, akkor az a kifejezés többértelmű.

2.2. Most pedig felvázolom az általam választott fragmentum felépítését, kezdve a szintaktikai komponenssel.⁵

⁵ A szintaxis kidolgozásához a következő műveket használtam fel: a szótár-rész alapkategóriái egy részének kiválasztása BENNETT, 1976 alapján történt, ugyancsak ezt a művet használtam fel az S1-S6, az S11, S13 és S15 szabályok fő vázának felépítéséhez. A $\emptyset$ morféma Det kategóriába való felvétele SZABOLCSI, 1985 egyik ötletén alapul. A CN/CN kategória, a morfológiai rész és a szintaktikai szabályok ennek megfelelő pontosítása saját elgondolás, ugyanígy a negációs szabályok és az ágens nélküli passzív igéket előállító szabályok is. A passzív igék külön kategóriába sorolása GAZDAR-SAG, 1981 egyik ötletén alapul.

Szintaktikai alapkategóriául a következő hármat választottam: t , vagyis a kijelentő mondat kategóriája; CN , vagyis a köznevek és köznévi csoportok kategóriája; valamint IV , amely az intranszitiv igék és egyéb intranszitiv igei csoportok kategóriája. A többi kategória ezen alapkategóriák kombinálódásával jön létre. A kombinálódások a következő rekurzív definíció alapján mennek végbe: Legyen Cat a fragmentum kategóriáinak halmaza, vagyis az a legkisebb X halmaz, amelyre igaz a következő két állítás:

- a) t , CN és IV benne vannak X -ben és
- b) valahányszor A és B benne vannak X -ben, A/B és $A//B$ szintén benne vannak X -ben; A/B -n és $A//B$ -n azt a kategóriát értjük, amellyel B -t kombinálva⁶ A -t kapjuk (vagy a függvénytan szerint értelmezve: $A/B(B)=A$, illetve $A//B(B)=A$, vagyis A/B és $A//B$ az a függvény, amely B argumentumnál A értéket vesz fel). Ez a kétféle kategória a szintaxisban kissé eltérő sajátságokat mutat, de az IL -komponensben már ugyanolyan típus rendelődik majd mindkettőjükhöz.

Legyen B_A az A kategóriájú alapkifejezések halmaza, P_A pedig az A kategóriájú kifejezések halmaza. A B_A halmazt a következő lista szemlélteti:

$B_T = \{\text{Marie, Paul, } il_0, il_1, il_2 \dots\}$

$B_{CN} = \{\text{homme, femme, chambre, livre}\}$

$B_{IV} = \{\text{marche}\}$

⁶ A kombinációkat az F szintaktikai műveletek pontosítják.

$$B_{TV} = \{a, \text{cherche, fait}\}$$

$$B_{Det} = \{\emptyset, \text{le, un, deux, chaque}\}$$

$$B_{CN/CN} = \{\text{son}_0, \text{son}_1, \text{son}_2 \dots\}$$

$$B_{TV/T} = \{\text{donne, montre}\}.$$

Ez a fragmentum nem tudja nemek szerint elkülöníteni a névmásokat, névelőket, sem az igéket számban egyeztetni, mert ahhoz részletesebben kellett volna kidolgozni a morfológiát. Ennek természetesen elvi akadálya nem lenne, de mivel ez a jelenség nem érinti a passzív szerkezetek problematikáját, eltekintettem tőle. A szintaxis így olyan mondatokat is generálni fog, mint: *Le femme cherche Paul vagy *Un femme fait le chambre stb.

Most pedig következzenek a formációs szabályok listája az alomorfok kiválasztását pontosító morfológiai táblázatokkal!

S1. $B_A \in P_A$ minden A kategóriára

S2. Ha $\alpha \in P_T$ és $\beta \in P_t$, akkor $F_{0,n}(\alpha, \beta), F_{1,n}(\alpha, \beta), F_{2,n}(\alpha, \beta), F_{3,n}(\alpha, \beta), F_{4,n}(\alpha, \beta) \in P_t$, ahol $F_{0,n}(\alpha, \beta)$ -t úgy kapod, hogy

a) ha $\alpha = \underline{il}_k$, akkor $\left. \begin{array}{l} \underline{il}_n \\ \underline{le}_n \\ \underline{lui}_n \end{array} \right\} \text{ helyébe megfelelően írd } \left. \begin{array}{l} \underline{il}_k \\ \underline{le}_k \\ \underline{lui}_k \end{array} \right\} -t$

b) Máskülönben

/i/ $\underline{il}_n$ helyébe írd α -t

/ii/ $F_{1,n}(\alpha, \beta)$ -t úgy kapod, hogy alkalmazod A-t

/iii/ $F_{2,n}(\alpha, \beta)$ -t úgy kapod, hogy alkalmazod B-t

/iv/ $F_{3,n}(\alpha, \beta)$ -t úgy kapod, hogy alkalmazod C-t

/v/ $F_{4,n}(\alpha, \beta)$ -t úgy kapod, hogy alkalmazod D-t

} úgy, hogy a megfelelő 1. sorozatot helyettesítsd a 2. sorozattal

c) Ha P_t -ben van est-n és a behelyettesítendő T kategóriájú kifejezést megelőzi egy indexelt kifejezés, az indexelt kifejezés indexe nem lehet azonos az alkalmazott $F_{k,n}$ műveletben szereplő n értékével.

S3. Ha $\alpha \in B_{T/CN}$ és $\beta \in P_{CN}$, akkor $F_5(\alpha, \beta)$, $F_6(\alpha, \beta)$, $F_7(\alpha, \beta)$, $F_8(\alpha, \beta)$, $F_9(\alpha, \beta) \in P_T$, ahol $F_5(\alpha, \beta)-t$, $F_6(\alpha, \beta)-t$, $F_7(\alpha, \beta)-t$, $F_8(\alpha, \beta)-t$ úgy kapod, hogy

a) $\alpha \in B_{T/CN}$ csak son_k $n \in P_{CN}$ -nel kapcsolódhat, ahol $F_5(\alpha, \beta)-t$ alkalmazzuk úgy, hogy $F_5(\alpha, \beta) = \alpha\beta$.

b) Máskülönben lásd az E táblázatot.

S4. Ha $\alpha \in P_T$ és $\beta \in P_{IV}$, akkor $F_5(\alpha, \beta) \in P_t$

S5. Ha $\alpha \in P_{TV}$ és $\beta \in P_T$, akkor $F_5(\alpha, \beta)$, $F_{10}(\alpha, \beta)$, $F_{11}(\alpha, \beta)$, $F_{12}(\alpha, \beta)$, $F_{13}(\alpha, \beta)$, $F_{14}(\alpha, \beta)$, $F_{15}(\alpha, \beta) \in P_{IV}$, ahol

a) Ha $\beta = \underline{il}$, akkor $F_{10}(\alpha, \beta)-t$, $F_{11}(\alpha, \beta)-t$, $F_{12}(\alpha, \beta)-t$, $F_{13}(\alpha, \beta)-t$, $F_{14}(\alpha, \beta)-t$, $F_{15}(\alpha, \beta)-t$ úgy kapod, hogy alkalmazd rendre

/i/ F-et

/ii/ G-t

/iii/ H-t

/iv/ I-t

/v/ J-t

/vi/ K-t

b) Máskülönben alkalmazd $F_5(\alpha, \beta)-t$

S6. Ha $\alpha \in P_{TV/T}$ és $\beta \in P_T$, akkor $F_{17}(\alpha, \beta)$, $F_{18}(\alpha, \beta)$,

$F_{19}(\alpha, \beta) \in P_{TV}$, ahol $F_{17}(\alpha, \beta)-t$, $F_{18}(\alpha, \beta)-t$ és $F_{19}(\alpha, \beta)-t$ úgy kapod, hogy

a) Ha $\beta = \underline{il}$, akkor

/i/ alkalmazzd F-et és $F_{17}(\alpha, \beta) = F_{10}(\alpha, \beta) \underline{a}$

/ii/ alkalmazzd I-t és $F_{18}(\alpha, \beta) = F_{13}(\alpha, \beta) \underline{a}$

b) Máskülönben $F_{19}(\alpha, \beta) = F_5(\alpha, \beta) \underline{a}$

S7. Ha $\alpha \in P_T$ és $\beta \in P_{PIV}$, akkor $F_5(\alpha, \beta) \in P_t$

S8. Ha $\alpha \in P_{PTV}$ és $\beta \in P_T$, akkor $F_5(\alpha, \beta)$, $F_{12}(\alpha, \beta)$, $F_{14}(\alpha, \beta)$,

$F_{16}(\alpha, \beta) \in P_{PIV}$, ahol úgy kapod meg $F_{12}(\alpha, \beta) - t$,

$F_{14}(\alpha, \beta) - t$, $F_{16}(\alpha, \beta) - t$, hogy

a) Ha $\beta = \underline{il}$, akkor alkalmazzd rendre

/i/ H-t

/ii/ K-t

/iii/ L-t

b) Máskülönben alkalmazzd F_5 -öt.

S9. Ha $\alpha \in P_{PTV/T}$ és $\beta \in P_T$, akkor $F_{20}(\alpha, \beta)$, $F_{21}(\alpha, \beta)$,

$F_{22}(\alpha, \beta) \in P_{PTV}$, ahol $F_{20}(\alpha, \beta) - t$, $F_{21}(\alpha, \beta) - t$, $F_{22}(\alpha, \beta) - t$

úgy kapod, hogy

a) Ha $\beta = \underline{il}$, akkor

/i/ alkalmazzd H-t és $F_{20}(\alpha, \beta) = F_{12}(\alpha, \beta) \underline{par}$

/ii/ alkalmazzd K-t és $F_{21}(\alpha, \beta) = F_{14}(\alpha, \beta) \underline{par}$

b) Máskülönben $F_{22}(\alpha, \beta) = F_5(\alpha, \beta) \underline{par}$

S10. Ha $\alpha \in P_T$, akkor $F_{23}(\alpha) \in P_{CN/CN}$ úgy, hogy $F_{23}(\alpha) = \underline{dea}$

S11. Ha $\alpha \in P_{CN/CN}$ és $\beta \in P_{CN}$, akkor $F_5(\alpha, \beta)$ és $F_{24}(\alpha, \beta) \in P_{CN}$,

ahol $F_5(\alpha, \beta) - t$ és $F_{24}(\alpha, \beta) - t$ úgy kapjuk, hogy

a) Ha $\alpha = \underline{son}_k$, akkor alkalmazzd $F_5 - t$

b) Máskülönben $F_{24}(\alpha, \beta) = \beta \alpha$

S12. Ha $\alpha \in B_{TV}$ és $\alpha \neq a$, akkor $F_{25}(\alpha) \in P_{PIV}$, ahol $F_{25}(\alpha) = \underline{esta'}$,

és $a' \alpha$ -nak participe passé alakja

S13. Ha $\alpha \in B_{TV}$ és $\alpha \neq \underline{a}$, akkor $F_{26}(\alpha) \in P_{PTV}$, ahol $F_{26}(\alpha) = F_{25}(\alpha) \underline{par}$

S14. Ha $\alpha \in B_{TV/T}$, akkor $F_{27}(\alpha) \in P_{PTV}$, ahol $F_{27}(\alpha) = F_{25}(\alpha) \underline{\hat{a}}$

S15. Ha $\alpha \in B_{TV/T}$, akkor $F_{27}(\alpha) \in P_{PTV/T}$

S16. Ha $\alpha \in B_{IV}$, akkor $F_{28}(\alpha) \in P_{IV}$ úgy, hogy $F_{28}(\alpha) = \underline{ne} \ \alpha \ \underline{pas}$

S17. Ha $\alpha \in B_{TV}$, de $\alpha \neq \underline{a}$, akkor $F_{28}(\alpha) \in P_{IV}$ úgy, hogy $F_{28}(\alpha) = \underline{n' \ est \ pas} \ \alpha'$, ahol α' α -nak participe passé alakja

S18. Ha $\alpha \in B_{TV}$, akkor $F_{28}(\alpha) \in P_{TV}$

S19. Ha $\alpha \in B_{TV}$, de $\alpha \neq \underline{a}$, akkor $F_{29}(\alpha) \in P_{PTV}$ úgy, hogy $F_{29}(\alpha) = F_{28}(\alpha) \underline{par}$

S20. Ha $\alpha \in B_{TV/T}$, akkor $F_{28}(\alpha) \in P_{TV/T}$

S21. Ha $\alpha \in B_{TV/T}$, akkor $F_{31}(\alpha) \in P_{PTV/T}$ úgy, hogy $F_{31}(\alpha) = F_{29}(\alpha) \underline{\hat{a}}$

S22. Ha $\alpha \in B_{TV/T}$, akkor $F_{31}(\alpha) \in P_{PTV}$

A morfológiai táblázatok:

1.		$\beta \in P_t$	$\alpha \in P_t$
	Allító	Van benne <u>par</u>	$\alpha = \underline{il}_k$ α pozíciója
A1	+	-	+
2	+	-	-
B1	nem releváns	-	+
2	nem releváns	-	-
C1	nem releváns	+	+
2	nem releváns	+	-
D1	-	-	+
2	-	-	-

2. E

$\alpha \in B_{T/CN}$	$\beta \in P_{CN}$	$F_n(\alpha, \beta)$
<u>a</u>	B_{CN}	F_5
<u>le</u>	$P_{CN} \setminus \underline{son}_k^n$	F_5
<u>un v. deux</u>	$\underline{son}_k^n$	$F_6(\alpha, \beta) = \alpha \text{ de } \underline{ses}_k^n \text{ s}$
<u>un v. deux</u>	más	$F_7(\alpha, \beta) = \alpha \text{ des } \beta'^*$
<u>chaque</u>	$\underline{son}_k^n$	$F_8(\alpha, \beta) = \underline{tous} \text{ ses } \eta \text{ s}$
<u>chaque</u>	más	$F_9(\alpha, \beta) = \underline{tous} \text{ les } \beta'$

* β' : β -ban az első szó többesszámba kerül

3.

α (ahol $\alpha \in P_{TV}^{UP} P_{TV/T}^{UP} P_{TV}^{UP} P_{TV/T}^{UP}$)			$F_n(\alpha, \underline{11})$
állító	$\underline{a}$ -ra végződik + $\underline{a}$ -t töröljük	$\underline{le}$ -vel vagy $\underline{ne}$ $\underline{le}$ -vel kezdődik	
F	+	-	$F_{10}(\alpha, \underline{11}) = \underline{le} \dots$
G	+	+	$F_{11}(\alpha, \underline{11}) = \underline{le} \text{ lui} \dots$
H	+	+	$F_{12}(\alpha, \underline{11}) = \underline{lui} \dots$
I	-	-	$F_{13}(\alpha, \underline{11}) = \underline{ne} \text{ le}$
J	-	+	$F_{14}(\alpha, \underline{11}) = \underline{ne} \text{ le lui} \dots$
K	-	+	$F_{15}(\alpha, \underline{11}) = \underline{ne} \text{ lui} \dots$
L	nem releváns	$\underline{par}$ -ra végződik	$F_{16}(\alpha, \underline{11}) = \alpha \text{ lui}$

A mondatok felépítését ágrajzon is szemléltethetjük:
az egyes elágazások egy-egy szintaktikai szabály végrehajtását ábrázolják. Példaként nézzük meg egy olyan mondat

ábrázolási lehetőségeit, amelyhez bizonyos tényezők miatt többféle szemantikai interpretáció tartozhat. Ilyen például a logikai kvantort és tagadást tartalmazó mondat.

Az ábra magyarázata: az egyes kifejezések elé írt betűk a kifejezés kategóriáját jelölik, a mögójük írt számok pedig annak a szabálynak, illetve műveletnek a számát, amelynek alkalmazásával az adott kifejezés létrejött.

a) t Paul ne cherche pas deux livre(s) 4,5

T Paul IV ne cherche pas deux livre(s) 5,5

TV ne cherche pas 18,28

T deux livre(s) 3,5

TV cherche

Det deux CN livre

b) t Paul ne cherche pas deux livre(s) 2,1,0

T deux livre(s) 3,5

t Paul ne le_o cherche pas 4,5

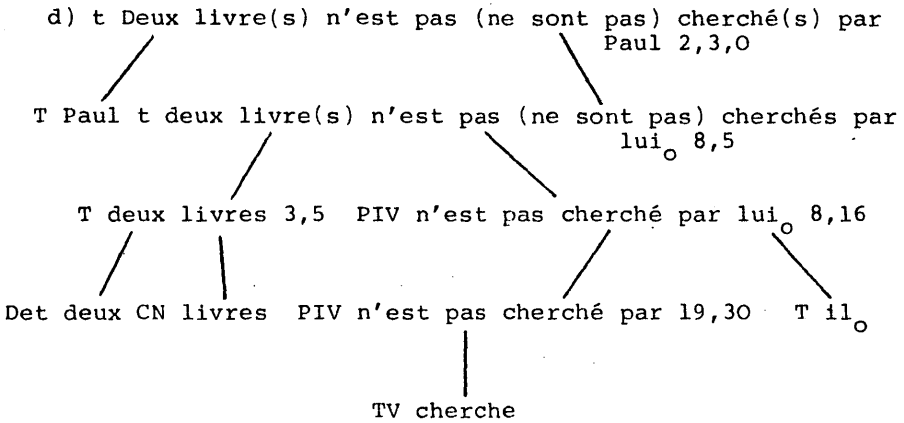
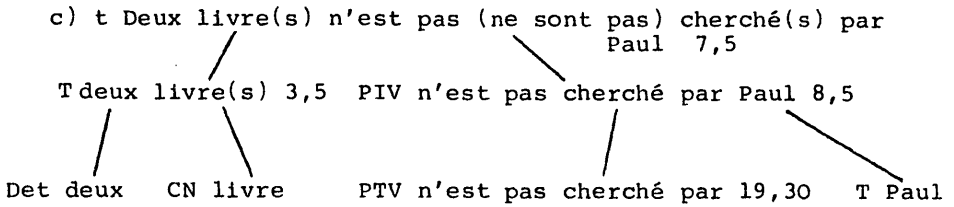
Det deux CN livre

T Paul IV ne le_o cherche pas 5,10

TV ne cherche pas 18,28

T il_o

TV cherche

2.3. A szintaktikai komponens ismertetése után megkísérlem felvázolni az intenzionális logikai "tükörképet"⁷

Az IL-komponens két részből áll: IL szintaxisából és az ezt interpretáló szemantikából (amely egyúttal a természetes nyelvi fragmentum interpretálásául is szolgál).

⁷ A fordítási szabályok közül T1 egy része, valamint T2-T6, T11, T13 és T15 BENNETT 1976-ból származik, a többi saját elgondolás, PARTEE 1976 egyik ötletének felhasználásával.

A szintaxis a típusok halmazának rekurzív definíciójával kezdődik. Legyen t , e és s rögzített objektum. Akkor a típusok halmaza a következőképpen definiálható:

1. t egy típus
2. e egy típus
3. Ha a és b típusok, akkor $\langle a, b \rangle$ egy típus
4. Ha a egy típus, akkor $\langle s, a \rangle$ is típus

A rövidség kedvéért most rátérek a francia nyelvi fragmentum IL-fordítására.

A kategóriákat típusokká egy f fordítófüggvény alakítja, a következőképpen:

$$f(t) = t$$

$$f(CN) = f(IV) = f(PIV) = \langle e, t \rangle$$

$$f(A/B) = f(A//B) = \langle \langle s, f(B) \rangle, f(A) \rangle \quad \text{Eszerint:}$$

$$f(T) = \langle \langle s, \langle e, t \rangle \rangle, t \rangle$$

$$f(TV) = f(PTV) = \langle \langle s, \langle \langle s, \langle e, t \rangle \rangle, t \rangle \rangle, \langle e, t \rangle \rangle$$

$$f(TV/T) = f(PTV/T) = \langle \langle s, \langle \langle s, \langle e, t \rangle \rangle, t \rangle \rangle, \langle \langle s, \langle \langle s, \langle e, t \rangle \rangle, t \rangle \rangle, \langle e, t \rangle \rangle \rangle$$

$$f(Det) = \langle \langle s, \langle e, t \rangle \rangle, \langle \langle s, \langle e, t \rangle \rangle, t \rangle \rangle$$

$$f(CN/CN) = \langle \langle s, \langle e, t \rangle \rangle, \langle e, t \rangle \rangle$$

Az IL-komponens alapkifejezései az adott típusú változók és konstansok. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a szintaxis alapkifejezéseinek megfelelő konstansok egy részét a kifejezés vesszővel ellátott változata jelöli (cherche', livre', stb.) A fragmentumban előforduló többi IL-konstansot és változót a megfelelő típusba sorolva így jelölöm:

- e típusú konstansok: m és p

- e típusú változók: x , y , z , x_n , y_n , z_n .

T2. Ha $\alpha \in P_T$ és $\beta \in P_t$, és α, β fordítása rendre α', β' , akkor $F_{0,n}(\alpha, \beta), F_{1,n}(\alpha, \beta), F_{2,n}(\alpha, \beta), F_{3,n}(\alpha, \beta), F_{4,n}(\alpha, \beta)$ fordítása $\alpha' (\wedge \lambda x_n [\beta'])$.

A T3-T9 és T11 szabályok függvényalkalmazósak, így nem szükséges őket külön felsorolni, mivel ugyanazon sémával írhatók le:

Ha $\alpha \in P_X$ és $\beta \in P_Y$ és α, β fordítása rendre α', β' , akkor $F_n(\alpha, \beta)$ fordítása $\alpha' (\wedge \beta')$.

T10. Ha $\alpha \in P_T$ és α fordítása α' , akkor $F_{23}(\alpha)$ fordítása $\lambda P \lambda x [P(x) \wedge \alpha'(x)(\alpha')]$

T12. Ha $\alpha \in B_{TV}$, de $\alpha \neq \underline{a}$ és α fordítása α' , akkor $F_{25}(\alpha)$ fordítása $\lambda y [\exists x \alpha' (\wedge \lambda P [P(y)])(x)]$

T13. Ha $\alpha \in B_{TV}$, de $\alpha \neq \underline{a}$ és α fordítása α' , akkor $F_{26}(\alpha)$ fordítása $\lambda \mathcal{P} \lambda x [\mathcal{P} (\wedge \lambda y \alpha' (\wedge \lambda P [P(x)])(y))]$

T14. Ha $\alpha \in B_{TV/T}$ és α fordítása α' , akkor $F_{27}(\alpha)$ fordítása $\lambda \mathcal{P} \lambda y [\exists x \alpha' (\mathcal{P}) (\wedge \lambda P [P(y)])(x)]$

T15. Ha $\alpha \in B_{TV/T}$ és α fordítása α' , akkor $F_{27}(\alpha)$ fordítása $\lambda \mathcal{P} \lambda \mathcal{Q} \lambda x [\mathcal{P} (\wedge \lambda y \alpha' (\wedge \lambda P [P(x)])(\mathcal{Q})(y)))]$

T16. Ha $\alpha \in B_{IV}$ és α fordítása α' , akkor $F_{28}(\alpha)$ fordítása $\lambda x [\sim \alpha'(x)]$

T17. Ha $\alpha \in B_{TV}$ de $\alpha \neq \underline{a}$ és α fordítása α' , akkor $F_{29}(\alpha)$ fordítása $\lambda y [\exists x \sim \alpha' (\wedge \lambda P [P(y)])(x)]$

T18. Ha $\alpha \in B_{TV}$ és α fordítása α' , akkor $F_{28}(\alpha)$ fordítása $\lambda \mathcal{P} \lambda x [\sim \alpha' (\mathcal{P})(x)]$

T19. Ha $\alpha \in B_{TV}$, de $\alpha \neq \underline{a}$ és α fordítása α' , akkor $F_{30}(\alpha)$ fordítása $\lambda \mathcal{P} \lambda x [\mathcal{P} (\wedge \lambda y \sim \alpha' (\wedge \lambda P [P(x)])(y))]$

T20. Ha $\alpha \in B_{TV/T}$ és α fordítása α' , akkor $F_{28}(\alpha)$ fordítása

$$\lambda \alpha \lambda x [\sim \alpha'(\mathcal{D})(\alpha)(x)]$$

T21. Ha $\alpha \in B_{TV/T}$ és α fordítása α' , akkor $F_{31}(\alpha)$ fordítása

$$\lambda \mathcal{D} \lambda y [\exists x \sim \alpha'(\mathcal{D})(\wedge \lambda P [P\{y\}])(x)]$$

T22. Ha $\alpha \in B_{TV/T}$ és α fordítása α' , akkor $F_{31}(\alpha)$ fordítása

$$\lambda \mathcal{D} \lambda \alpha \lambda x [\mathcal{D}(\wedge \lambda y \sim \alpha'(\wedge \lambda P [P\{x\}])(\mathcal{D})(y))].$$

Az IL-formulákra bizonyos egyszerűsítő azonosságok alkalmazhatók, melyek segítségével az immár leegyszerűsített mondatok szemantikai ekvivalenciája vagy nem-ekvivalenciája könnyen kimutatható. Nézzük meg, hogy a szintaxis-részben ágrajzzal szemléltetett aktív-passzív mondatpár IL-fordítása milyen eltéréseket mutat az egyszerűsítő azonosságok alkalmazását követően!

$$a' \sim \text{cherche}'(p, \wedge Q \exists y [\exists z [y \neq z \wedge \forall x [[\text{livre}'(x) \leftrightarrow (x=y \vee x=z)] \rightarrow Q(x)]]])$$

$$b' \exists y [\exists z [y \neq z \wedge \forall x [[\text{livre}'(x) \leftrightarrow (x=y \vee x=z)] \rightarrow \sim \text{cherche}'(p, x)]]]$$

$$c' \exists y [\exists z [y \neq z \wedge \forall x [[\text{livre}'(x) \leftrightarrow (x=y \vee x=z)] \rightarrow \sim \text{cherche}'(p, x)]]]$$

$$d' \sim \text{cherche}'(p, \wedge Q \exists y [\exists z [y \neq z \wedge \forall x [[\text{livre}'(x) \leftrightarrow (x=y \vee x=z)] \rightarrow Q(x)]]])$$

Jól látható, hogy a két mondat nem egyértelmű, és az aktív és passzív igéket tartalmazó változatok elsődleges olvasata nem egyezik meg. A fő szemantikai különbség hordozója a kvantor és negáció egymáshoz viszonyított hatókörének megváltozása: az első esetben a mondat inkább azt jelenti, hogy nem két könyvet keres Pál (hanem pl. hármát), míg a passzív mondat azt, hogy összesen két könyv van (a lakásban pl.), amit nem keres Pál, az összes többit keresi.

Ugyanílyen módszerekkel vizsgálhatók meg a csak kvantort, illetve anaforikus névmást tartalmazó mondatok is.

Az ágens nélküli passzív szerkezetek létrehozását BENNETT és PARTEE csak transzformáció segítségével látta megoldhatónak, jóllehet MG-keretben kutattak, márpedig a FREGE-elv (legalábbis annak szigorú értelmezése) nehezen egyeztethető össze a transzformációkkal. Az általam javasolt reprezentáció szerint az ágens nélküli passzív igék más kategóriába tartoznak, mint ágenssel járó megfelelőjük, mégpedig úgy, hogy argumentumszámuk eggyel csökken (ami meg is felel a valóságnak), így sikerült elkerülnöm a BENNETT-féle törlési transzformáció alkalmazását, illetve PARTEE hasonló jellegű műveletét. PARTEE megoldásának azonban volt egy érdekes részlete: egzisztenciális kvantort vezetett be, és egy ágensnek minősülő x változót kötött le vele az ágens nélküli passzív igét tartalmazó mondatban. Így pl. a Paul est cherche mondat fordítása a következő lett: $\exists x[\text{cherche}'(x, \lambda P[P(p)])]$, amit magyarul úgy írhatnánk körül, hogy létezik egy entitás, aki (vagy ami) keresi Pált. Úgy vélem, ez az interpretáció meg is felel intuíciónknak, ez a formula azonban egy transzformációval létrejött kifejezés fordítása. Megkíséreltem tehát a fenti formációs-szabályoknak megfelelően olyan speciális fordítással ellátni az ágens nélküli passzív igéket, amelyeknek segítségével az ágens nélküli passzív mondat interpretációja megegyezik a PARTEE által javasolttal.

3. A befejező részben megkísérlem összefoglalni a dolgozat lényegét, valamint meghatározni a vizsgálat eredményét és a további kutatások irányát.

Egy rövid, francia nyelvi fragmentum (morfológiailag nem teljes) szintaxisát és IL-komponensét vázoltam fel, az alábbi kérdésekre keresve választ: az anyanyelvi beszélő által szemantikailag ekvivalensnek érzett aktív és passzív szerkezetek hogyan vesztik el ekvivalenciájukat, ha a velük alkotott mondat a) logikai kvantornak megfelelő kifejezést, b) tagadást és logikai kvantornak megfelelő kifejezést és c) az ágenssel koreferenciális kapcsolatban álló birtokos névmást tartalmaz. Ezenkívül megkísértem az ágens nélküli passzív mondatokat transzformáció segítségével nélkül előállítani és nekik az intuíciónak megfelelő interpretációt adni. Itt csak a b) esetet mutattam be részletesen, a hasonlóan részletes elemzések során bebizonyosodott, hogy az MG keretében jól szemléltethető, hogy az a) esetben a több logikai kvantor egymáshoz viszonyított hatókörének változása okozza a jelentéskülönbséget. Ennek megfelelően az ilyen típusú aktív mondatnak és passzív mondatnak két-két jelentése van, az elsődleges olvasatuk azonban eltérő. Ugyanez vonatkozik a b) esetre, vagyis az elsődleges olvasatok közti különbségért a tagadás és a kvantor egymáshoz viszonyított hatókörének megváltozása a felelős. Ami a c) esetet illeti, itt már a szintaktikai komponensben kimutatható a különbség, ugyanis az anyanyelvi beszélő agrammatikusnak tekinti az olyan passzív mondatot, amelyben a birtokos szerkezet és az ágens indexe azonos. Az ágens nélküli passzív mondatot nem transzformációs szabályok állítják elő (a fragmentum egyetlen transzfor-

mációt sem tartalmaz), és az IL-fordítása is megfelel az intuíciónak.

Számos egyéb tényező létezik még, amelyek a passzív és aktív szerkezetek szemantikai kapcsolatát befolyásolhatják, de a dolgozatban nem esett szó róluk. Ilyenek például az olyan mondatok, mint Jean a forcé Marie à emporter un sac és Jean a forcé un sac à être emporté par Marie, ez utóbbi nyilvánvalóan elfogadhatatlannak minősül az anyanyelvi beszélő számára. Véleményem szerint ezt a problémát inkább egy szemantikai megkülönböztető jegyeket tartalmazó grammatika lenne képes megoldani, mivel itt a forcer ige — melynek tárgya csak élő lehet — összeegyeztethetetlen az élettelen sac főnévvel. SERGE MELEUC (1981) egyébként éppen a lexikalista elmélet keretei között keresett és talált választ erre a kérdésre.

Másfajta problematikát jelent az úgynevezett mediális igék (verbes moyens) esete. Ezek közé sorolhatók többek között a mesurer, peser, sentir, coûter igék, illetve bizonyos használatuk. Ezek az igék tranzitív igeiként viselkednek, vagyis prepozíció nélküli névszói kifejezés állhat utánuk: Jean pèse 80 kilos, azonban passzív alakban elfogadhatatlanok: *80 kilos sont pesés par Jean. E problémának egyik lehetséges megoldása MG-keretben az is lehetne, hogy ezeket az igéket nem TV kategóriába sorolnánk. Ezt az a tény is indokolhatja, hogy a 80 kilos nem tárgya a mondatnak, mivel nem úgy kérdezzük rá, hogy *Que pèse Jean?, hanem úgy, hogy Combien pèse Jean?. Következésképpen a tárgynak látszó kifejezés nem T kategóriájú,

hanem valamilyen adverbium-szerű kategóriába lehetne sorolni. E probléma kidolgozása későbbi elemzések tárgya lehetne.

Bizonyos határozók is megváltoztatják a passzív illetve az aktív mondat jelentését. Ilyen például az a BENNETT (1976) által felvetett mondatpár, amely franciául így hangzik: Jean aime Marie volontairement és Marie est volontairement aimée de Jean. A franciában még szintaktikai jellegű problémát is rejtenek a mondatok, mivel a határozó igéhez viszonyított helyzete megváltozik. Lényegesebb azonban a jelentéskülönbség: az első esetben János önkéntességéről van szó, a másodikban pedig Máriaéről. MG-keretben egyelőre nem sikerült olyan interpretációt találni, amely kimutatja ezt a különbséget; valószínű, hogy amennyiben ez egyáltalán megvalósul, az csak a formációs és a speciális fordítási szabályok radikális átfogalmazásával történhet meg.

Felhasznált irodalom

BENNETT, M.: A Variation and Extension of a Montague Fragment of English. (Red.: Partee, B.H.) London, 1976.

DOWTY, D. — WALL, R. — PETERS, S.: Introduction to Montague Semantics. "Synthese Language Library"; P. Reidel Publishing Company, Dordrecht-Boston-London, 1981.

DUBOIS, J. — DUBOIS-CHARLIER, F.: Éléments de linguistique française: syntaxe. Collection "Langue et langage", Larousse, Paris, 1970.

GAZDAR, G. — SAG, I.A.: Passive and Reflexives in Phrase Structure Grammar. In: Formal Methods of the Study of Language (Red.: Groenendijk, I.A.G. — Jansen, T.M.V. — Stokhof, M.B.J.) Mathematish Centrum, Amsterdam, 1981.

MALECZKI MARTA: A természetes nyelvek szintaktikai szabályai és a Frege-i elv (Kézirat). Szeged, 1986.

MELEUC, S.: Passive en grammaire générative (Kézirat). Nanterre, Paris, 1981.

MONTAGUE, R.: The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English. (in: Thomason, red., 1974.)

PARTEE, B.H. (red.): Montague Grammar.

Academic Press, New York—San Francisco—London, 1976.

PARTEE, B.H.: Some Transformational Extensions of Montague Grammar. (in: Partee, 1976.)

SZABOLCSI ANNA: Megjegyzések a Montague-grammatikáról.

NyK. 79, (1977) 157-175.

SZABOLCSI ANNA: Puszta főnév a fókuszban, avagy az elsőrendű predikátumkalkulus csapdája.

ÁNYT. XVI, (1985) 229-250.

THOMASON, R.H.: Introduction.

Formal Philosophy: Selected Papers by Richard Montague

pp. 1-69. Red. R.H. Thomason, New Haven, Yale University, 1974.

Técsy Mariann

A helyzethez kötött mondatok szemantikája a mai francia nyelvben

0. Ez a dolgozat négy részből áll. Az első részben a helyzethez kötött mondatok fogalmát próbálom megvilágítani, illetve amennyire ez lehetséges, körülírni. A második részben a helyzethez kötött mondatok tipologizálásáról lesz szó. Ezután az ilyen mondatok parafrázálási lehetőségeit veszem sorra, végül pedig olyan szemantikai problémákat tárgyalok - a szinonímia és homonímia jelenségeivel kapcsolatban -, amelyeket a helyzethez kötött mondatok tanulmányozása vet fel. A dolgozatban nem foglalkozom részletesen azokkal a speciális kérdésekkel, amelyeket a helyzethez kötött mondatok fordításával kapcsolatos kutatásoknak kell megválaszolniuk.

Munkám során mindenekelőtt FÓNAGY IVÁN kutatásaira támaszkodtam, aki több cikket és tanulmányt (1970, 1976, 1978), majd - mintegy ezek szintéziseként - önálló kötetet szentelt e témának. A helyzethez kötött mondatok más szerzők érdeklődését is felkeltették: nagyon tanuságosak OSWALD DUCROT szemiotikai--nyelvfilozófiai fejtegetései a Je trouve que, a décidément, az eh bien, a d'ailleurs stb. nyelvi sztereotípákkal kapcsolatban (1980), valamint ALI BOUACHA kutatásai a tanítás során 'a pedagógusok által leggyakrabban használt nyelvi klisékről, a különböző "üresjáratok" szerepéről a tanítás folyamatában (1981).

1.1. Azok, akik idegen nyelveket tanulnak, saját tapasztalatukból tudják, hogy a nyelvtani szabályok és a szókészlet viszonylag jó ismerete ellenére sem tudnak bizonyos beszédhelyzetekben verbálisan úgy reagálni, mint azok, akiknek a

kérdéses nyelv az anyanyelvük. Ilyen helyzetek lehetnek például a telefonálás, találkozás, elválás, a különböző üdvözlések, udvariassági klisék, nyelvi sztereotípiák, valamint ezek írásos változata, mint például az újsághirdetések, név- és születésnap üdvözlőlapok, falragaszok, feliratok vagy a bevezető, záró formulák egy levélben.¹ Mivel az ilyen mondatok mindig valamilyen, viszonylag jól meghatározható beszédshituációhoz köthetők, ezért az ilyen mondatokat helyzethez kötött mondatoknak, franciául - FÓNAGY IVÁN elnevezését követve - énoncés-liés-nek hívjuk.² Ha valaki tehát tudja az adott nyelvet, ismeri a kódot, a langue-ot, az nem feltétlenül ismeri a helyzetmondatokat, ezért ezeket is meg kell tanulnia. Az ilyen mondatok pontos megértéséhez elengedhetetlen a megnyilatkozás körülményeinek ismerete, hiszen a mondat innen nyeri a tulajdonképpeni jelentését, nem pedig a kódból.

1.2. A helyzethez kötött mondatok vizsgálatára irányuló kutatások a nyelvészetben belül még viszonylag újak mondhatók. Az elméleti nyelvészet (linguistique "pure") jelentéssel foglalkozó területe a kód, a langue szintjén elsősorban az ún. szemantikai jelentés természetének feltárását vette célba. Az utóbbi időkben megélnékült parole-nyelvészet egyik legérdekesebb területe a helyzethez kötött mondatok, a különböző nyelvi klisék, sztereotíp beszédfordulatok, sőt a sértések vizsgálata (vö. RUWET 1982); az ilyen irányú kutatások talán közelebb vihetnek minket az ún. pragmatikai vagy "szituációs" jelentés természetének megismeréséhez.

2.1. A nyelv használatában egyszerre, egyidejűleg jut kifejezésre a nyelv újító, kreatív jellege és a sztereotípiák. (Az elméleti nyelvészet inkább az előbbi, míg a parole-nyelvészet inkább az utóbbi meglétére helyezte a hangsúlyt.) Dolgozatomban nem az újításokkal, hanem a sztereotípiával foglalkozom, pontosabban azzal a problémával, hogy a tipikus szituáció és a hozzá kapcsolódó tipikus mondat, nyelvi klisé milyen szemantikai kapcsolatban állnak egymással.³

2.2. A helyzethez kötött mondatok megkülönböztetése az adott nyelv többi mondataitól azért fontos, mert ha a hallgató nem helyzethez kötött mondatként "dekódolja" az elhangzott

mondatot, akkor az kommunikációs "zavart" idézhet elő, s nemegyszer komikus félreértésekhez vezethet (vö.: FÓNAGY, 1978. 75-75; 1982. 7-28).

2.3. A helyzethez kötött mondatokat két dolog különbözteti meg a teljes értékű homonim megnyilatkozásoktól, tehát az adott nyelv többi mondatától: (1) A helyzethez kötött mondatok mindig valamilyen konkrét szituációban hangzanak el; (2) a helyzethez kötött mondatoknak tulajdonképpen csak funkciójuk van és sokszor egyáltalán nincs szemantikai jelentésük, szélsőséges esetben magát a helyzetet "jelentik". Nem nehéz belátnunk, hogy egy adott helyzetben jóval kevesebb mondatnak van számottevő valószínűsége, mint amennyi a helyzetnek értelemszerűen megfelelő pragmatikus mondatok száma. Minél gyakoribb, "tipikusabb" a helyzet, annál kisebb ez a szám. Másfelől minél gyakrabban lép fel az adott helyzetben a mondat, annál szorosabban kapcsolódik a helyzethez. Jó példa erre a csapóajtók "tolni" - "húzni", fr. pousser - tirer, or. ot sibja - k sibje felirata. Ezek a feliratok ugyanarra a szituációra más-más nyelvi jellel, más-másféleképpen utalnak, így szituációs jelentésük, funkciójuk megegyezik.

3.1. A továbbiakban a helyzethez kötött mondatok tipologizálását kísérem meg, aszerint próbálva besorolni az egyes típusokba őket, amint egyre messzebb kerülnek a szemantikai jelentéstől, és egyre inkább pragmatikai jeleket vesznek fel.

3.2. Az első csoportba azok az esetek tartoznak, amelyekben a mondat szemantikai és szituációs jelentésének még van köze egymáshoz. Ilyen például a francia Ne quittez pas! felszólítás, amelynek a magyar megfelelője a Ne tegye le! Ezen a példán keresztül jól szemléltethető a nyelv néhány olyan sajátossága, amelyek a helyzethez kötött mondatokból vezethetők le. Az ilyen típusú mondatok szerkezete a langue/kód szintjén különböző problémákat vet fel. A quitter a franciában tárgyas ige, ebben a mondatban mégis tárgya.⁴ Ez a mondat telefonáláskor hangzik el, és csak telefonálásnál használatos. Az ebbe a típusba sorolható mondatok esetében megállapíthatjuk: ha a szemantikai jelentést ismerjük, abból következtetni tudunk a szituációs jelentésre s magára a szituációra is.

3.3. A második csoportba az olyan mondatok sorolhatók, amelyek esetében még van ugyan a mondatnak szemantikai jelentése, de ennél jóval erőteljesebben érezhető a szituációs jelentése. A legjobb példa erre az On y va? típusú mondat, melynek a magyar megfelelője kb. "Készen vagy?", "Mehetünk?", "Elkészültél?", "Indulhatunk?". A francia példa esetében ez nem feltétlenül az indulás megkezdését jelenti, más cselekvés megkezdésére is utalhat. Az on y va? csak kérdő formájában tekinthető helyzethez kötött mondatnak. Sok helyzethez kötött mondat úgy jön létre, hogy egy kijelentő mondat kérdő formában hangzik el.

3.4. a szemantikai jelentésből egyáltalán nem következtethető ki a szituáció a Ça y est? típusú mondatoknál. E mondat magyar megfelelőjét a szituáció ismerete nélkül nagyon nehéz lenne megadni. Ezt a mondatot nagyon sok esetben használjuk, és éppen ez különbözteti meg a Ne quittez pas! típustól. A ça y est? szituációs jelentése szinte végtelen, szemantikai jelentése ugyanis szinte teljesen elhalványodott. Ennek a kérdőmondatnak legfeljebb olyan típusú jelentését lehetne megadni, amely valamely cselekvés befejezettségére, elvégzettségére utal.

3.5. A típusba sorolás legsúlyoságesebb esete a francia nyelvben igen gyakori Ça va vagy az Allez!, melyek magyar megfelelőjét még a szituáció ismeretében sem lehet mindig pontosan megadni, mivel szemantikai jelentésük szinte teljesen üres, ugyanakkor számtalan beszédshituációban használatosak. Az allez-nak mint helyzethez kötött mondatnak nincs sem egyes száma, sem tegező formája, illetve a tegező formát is az aller ige többes szám második személyű alakjával fejezzük ki.⁵

3.6. Külön említést érdemelnek azok a helyzethez kötött mondatok, amelyek mint szerkezetek agrammatikusak, adott beszédshituációkban mégis elfogadhatók. Egyes helyzethez kötött mondatok kizárólag agrammatikus formájukban fogadhatók el, mint helyzetnek megfelelő mondatok. Sok esetben az a helyzethez kötött mondat, amely grammatikailag helytelen, mást fog jelenteni, mint a helyessé kiegészített mondat. Jó példa erre egy, a francia televízióban elhangzott interjú, amelyben egy keleti országból érkezett disszident a riportert arról kérdezgetett, mi készítette

hazájának elhagyására. A három feltett kérdésre adott három válasznál jól megfigyelhető az agrammatikus és grammatikussá kiegészített mondat jelentéskülönbsége. Az első kérdés a következő volt. Az életszínvonal volt alacsony? A válasz: On peut pas se plaindre, agrammatikus mondat, amelynek a magyar megfelelője: "Nem panaszkodhatom". A második kérdés: Esetleg az készítette a disszidálásra, hogy az ország nagyon elszigetelt, nehézségek merülnek fel a nyugati irodalmi élet, a nyugati művészet megismerésével kapcsolatban? A válasz: On peut pas se plaindre, agrammatikus mondat, jelentése ugyanaz, mint az első válaszé. A harmadik kérdés: Hát akkor mi a gond? A válasz: On ne peut pas se plaindre, grammatikus mondat, melynek a magyar megfelelője: "Nem lehet/szabad panaszkodnom" (vö.: FÓNAGY 1982, 56).

4.1. A dolgotnak ebben a részében a helyzethez kötött mondatok parafrázálási lehetőségeit vizsgálom meg. A parafrázálás két szinten mehet végbe: a szemantikai érték, a Nennwert, vagyis a kód/ langue szintjén és a helyzetérték, a Platzwert, vagyis a parole/ helyzet szintjén. Úgy is mondhatjuk, hogy minden helyzethez kötött mondat kétféleképpen parafrázálható. Így például azt a felszólító mondatot, hogy Ne bougez pas! melynek szó szerinti magyar megfelelője: "Ne mozduljon!" az első szinten úgy lehetne parafrázálni, hogy 'ne mozduljon meg' (például amikor valakire fegyvert szegeznek), a második szinten pedig úgy, hogy: 'köszönöm, nagyon kedves, de igazán nem kell fáradnia'. (További példákat ld. FÓNAGY, 1978. 76). A francia mais je rêve! mondat, melynek magyar megfelelője: "Álmodom!" felkiáltó mondat, az első szinten úgy parafrázálható, hogy 'hypnagogikus, azaz félálombeli állapotban vagyok'. A második szinten ugyanez a mondat úgy parafrázálható, hogy: 'Ez lehetetlen, nem hiszek a szememnek!'. A helyzethez kötött mondatok tehát duplán kétértékűek (bivalensek). A tényleges jelentés (sens actuel) és az elvont jelentés (signification arbitraire) megkülönböztetése vegyül a - minden konkrét mondatnál megtalálható - kettős szemantikai és pragmatikai aspektussal, és nemcsak vegyül, de ezek hatnak is egymásra, fedik egymást. A pragmatikai elemzés csak a szemantikai információ teljes eltűnésekor helyettesítheti a szemantikai jelentést.

Mindezekre jó példák azok a kérdések, melyeket általában felnőttek szoktak gyerekeknek feltenni, pl: - A qui est-ce joli petit nez? amelynek a magyar megfelelője: "Kié ez a szép kis orrocska"? A pragmatikai jelleg/vonás megelőzi a szemantikai aspektust. Ez a kettős elemzés adja meg a teljes jelentését a Je suis trop faible avec vous mondatnak, melynek magyar jelentése: "Túlságosan rossz vagyok magához", és amelynek a szemantikai elemzését olyan szemantikai vonásokkal kell kiegészíteni, mint kedveskedés, bizalom valakiben, azért, hogy a mondat teljes értelme ne válhasson félreérthetővé. A jelentés maga nem zárna ki olyan ellentétes pragmatikai jegyeket, mint például csalódás, harag, neheztelés.

4.2. A parafrázálási lehetőséggel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a helyzethez kötött megnyilatkozásokat kettős kódolás eredményének kell tekintenünk. A létrehozott "absztrakt" mondatok egy második fázisban aktualizálódnak, s ebben a fázisban a módosító, "torzító" transzformációs szabályok egy sui generis kódot képviselnek. a torzító szabályok elsajátítása párhuzamosan halad a közvetlen nyelvi szabályok elsajátításával. Eleinte a gyerekek tévedésbe esnek ezáltal, hogy szó szerint veszik a tréfálkozást vagy a metaforikus kifejezéseket. "A gyerek még nem ismeri eléggé saját környezetét, a felnőttek világát, nem látja, hogy eleve lehetetlen, amit mondanak neki. Nem tanulta még meg, hogyan lehet őszintén hazudni, hogyan lehet feketét mondani úgy, hogy az fehéret jelentsen. A viccelést, a közvetett közlést is el kell sajátítani, akárcsak az igeragozást. Könnyebb is, nehezebb is annál." (FÓNAGY 1970. 18) Tehát a gyerek számára hasonlíthatatlanul nagyobb súlya van a szónak. Komolyan veszi a nyelvi jeleket. Például a gyerekek számára nem mulatságos a házmesterné, vagy a kalauznő tréfája: "levágom a lábad"; "elvisz az ószeres"; "kilyukasztom a nyelved", mert nem tudja, hogy tréfáról van szó, tehát a parafrázálásnak csak az első szintjére képes eljutni.

5.1. Az alábbiakban a helyzethez kötött mondatokkal kapcsolatos szemantikai problémákkal, elsősorban a szinonimitás és homonimitás jelenségével foglalkozom. Ezt a két nyelvi jelenséget most új, más szemszögből próbálom megközelíteni, azt

vizsgálva, mi az, ami ezt a két fogalmat a "helyzetmondatokhoz" fűzi.

5.2. A szinonimiában ugyanaz az alany ugyanabban a helyzetben más módon fejezi ki ugyanazt. Tehát a szinonim mondatoknak egy szituációs és két vagy több szemantikai jelentésük van. A helyzethez kötött mondatok esetében ez ugyanígy van, a különbség mindössze annyi, hogy az ilyen mondatok szinonimái maguk is helyzethez kötött mondatok. FÓNAGY IVÁN írja le azt az esetet (Vö.: FÓNAGY, 1982. 51), amikor két barát - akik húsz évvel ezelőtt valamin összeeszerk - véletlenül találkozik a kávéházban. Egyikük sem emlékszik az összeeszerés okára, s ezt a következő szinonim mondatokkal hozzák egymás tudomására: - Alors là, aucune idée! - mondja az egyik - melynek magyar megfelelője kb. ez lehetne: "Na nézd csak, semmi nem jut az eszembe!" mire a másik: - Ah ça alors, va savoir! melyet nagyjából így adhatnánk vissza magyarul: "Ejnye no, mondjad már!" Azonban a mindennapi élet beszédhelyzetekben is nap mint nap számos olyan mondat hangzik el, amely egyben helyzethez köthető szinonim mondat. Vásárlásnál például az áru értéke után érdeklődve többféle mondat is elhangozhat. Így a "Mennyibe kerül az alma?", "Mennyi az alma ára?", "Mennyi az alma kilója"? A piacon még ilyen mondat is elhangozhat: "Hogy adja az almát?", "Hogy az alma?". A felsorolt szinonim mondatok közül a "Hogy az alma?" az, ami a helyzethez kötött mondatokra jellemző legtöbb jegyet tartalmazza.

5.3. A helyzethez kötött mondatok abban is különböznek az adott nyelv többi mondatától, hogy a helyzethez kötött mondatokban a szavak nem cserélhetők fel szinonimákkal. Abban a köszönetben, hogy "Jó napot kívánok", a kívánok ige nem cserélhető fel az óhajtok, szeretnék, akarok igékkel, míg a kód szintjén ennek a felcserélésnek nincs elvi akadály, vagyis a kívánni, óhajtani, szeretni stb. igék sokkal több kontextusban hozhatók egymással szinonim viszonyba.

5.4. A homonim-mondatoknak egy szemantikai és két vagy több szituációs jelentésük van. A helyzethez kötött mondatokkal kapcsolatos homonímia problémáját példákön keresztül próbálom megvizsgálni. Annak a francia mondatnak, hogy: Qu'est-ce que tu me racontes? (magyar megfelelője: Mit mesélsz nekem?) két

szituációs jelentése van. Az egyik, amikor a gyerek megkérdezi este az édesanyjától, hogy az mit fog neki mesélni, a másik annak a mondatnak lehetne a szinonimája, hogy: 'egy szavadat sem hiszem'. Az a francia mondat, hogy: C'est déjà ça helyzethez kötött homonim mondat, melynek a magyar jelentése kb. "Ez már az"; két szituációs jelentéssel bír a következő példában: 1. A tévészerelő, miután megjavította a televíziót, megnézi a képet és ezt mondja: C'est déjà ça. Ennek a magyar megfelelője nagyjából az a mondat lehetne, hogy: 'Kezd alakulni'. 2. Az apuka a következőt mondja fiának, aki hahozik feleségül venni a neki felajánlott, kissé púpos lányt: Tu ne risqueras pas d'être cocu. C'est déjà ça. Ez magyarul kb. így adható vissza: "Legalább nem kell félned attól, hogy felszarvaznak. 'Ez is valami'".

6.1. Végül szólnunk kell még néhány szót az ún.

performatív mondatok és a helyzethez kötött mondatok közötti különbségekről. A kétféle mondatfűpus bizonyos esetekben egybe is eshet, nem szabad azonban megfedekezűnk arról, hogy a performatív mondatok elemzése alapvetően más szempontok alapján történik, mint a helyzethez kötött mondatoké. "Austin elemzése filozófiai elemzés, nem pedig nyelvészeti" - írja egy, a performatív mondatok vizsgálatával foglalkozó bevezetés szerzője (LARREYA, 1979. 22). A beszédaktus-elmélet tehát teljesen más elméleti-módszertani-terminológiai keretet választ a megnyilatkozások osztályozására, mint az alapvetően a kommunikáció gyakorlata felől közelítű "helyzet"-elemzés.⁶

6.2. A helyzethez kötűt mondatokkal kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy szintaxisuk bizonyos értelemben "kötűt" szintaxis, és ez a megállapítás - más értelemben ugyan - a performatív mondatok szintaxisára is érvényes.⁷ A helyzethez kötűt mondatok szemantikája épp ilyen "kötűtnek" mondható. Az ilyen mondatok jelentésének leírásához nem elegendű, sűt sok esetben éppenséggel félrevezetű, ha a benne szereplű szavak lexikális (vagy az egész mondat szemantikai) jelentéséből indulunk ki. Az ilyen mondatok pontos "szituációs" jelentését

csak akkor tudnánk pontosan megadni, ha valamilyen módon pontosan le tudnánk írni egy kommunikációs helyzetet. Ez a leírás - amely sokkal összetettebb, mint ahogyan első pillanatban vélnénk - azonban csak úgy lenne "teljes", ha tekintetbe vennénk a beszélők egymáshoz való viszonyát, a teljes előfeltevés-rendszert, a beszélők pillanatnyi érzelmi-pszichikai állapotát stb., tehát egy sor olyan tényezőt, amelyet formalizálni szinte lehetetlen, de még pontosan leírni is nagyon nehéz volna. Az ilyen mondatok jelentésének leírása, megtanulása csakis a sokoldalú parafrázálás segítségével, valamint bizonyos tipikus szituációkban elhangozható "tipikus" mondatok megfigyelésével és ezek összegyűjtésével képzelhető el. Egy ilyen gyűjtőmunka talán elvihet minket a jelentés fogalmának pontosabb megismeréséhez is.

Jegyzetek

1. Egy magyar nyelvű hivatalos levél befejezéseként például elég, ha csak annyit írunk: "Tisztelettel", (sok esetben még ez is felesleges). Egy francia nyelvű levél befejezése általában sokkal merevebb, körülményesebb, akár több soros is lehet. Egy példa. "Veillez agréer, monsieur, l'expression de mes sentiments les plus distingués" (szó szerint. "sziveskedjék fogadni, uram, legtiszteletteljesebb érzéseim kifejezését"). A két záróformula funkcióját tekintve teljesen egyenértékű.
2. A francia nyelvű szakirodalomban találkozhatunk az énoncé situationnel és a discours situationnel elnevezéssel is azon mondatok jelölésére, amelyek a többi mondatnál jobban kötődnek a kommunikációs helyzethez. A "situationnel" jelző használata azonban nem túl szerencsés, és több ok miatt is megtévesztő, hiszen egy bizonyos értelemben minden megnyilatkozás valamilyen konkrét szituációban hangzik el. Ezen túlmenően félreérthető magának a szituáció szónak a használata is (ld. erről GERMAIN, 1973 és GERMAIN, 1981. 188-198). Ezen okok miatt célszerűbbnek látszik, ha inkább FÓNAGY IVÁN terminusát, az énoncé lié ("kötött megnyilatkozás")-t használjuk, aki ilyen módon is szembeállítja a helyzethez jobban kötött mondatokat (kliséket, nyelvi sztereotípiákat stb.) a gyakorlatilag bármilyen beszédshituációban elhangozható ún. énoncés libres-ekkel, a szabad, "kötetlen" megnyilatkozásokkal. Az énoncé kifejezés használata (a phrase oppozíciójaként) a jelenség parole-jellegére utal; ld. erről részletesen GARY-PRIEUR, 1985. 45-56, a "Phrase et énoncé" c. fejezetet).

3. A "tipikus helyzet" kifejezést a szó hétköznapi értelmében kell értelmeznünk, hiszen nehéz volna pontosan meghatározni, mit nevezünk tipikus helyzetnek. "Az -- akár némileg hiányos -- kifejezésgyűjtemények összeállítását az teszi lehetetlenné, hogy a tipikus szituációk száma meghatározhatatlan, vagyis a mindennapi kötetlen vagy hivatalos beszélgetésekben használt szabad mondatok szinte mindegyike kétértékű" (FÓNAGY, 1978. 76).
4. "A helyzethez kötött mondatokon keresztül alakul ki a tárgyas igék tárgyatlan használata a mai francia nyelvben. J'aime + Je l'aime: Connais pas + Je ne le connais pas stb." (FÓNAGY, 1976. 4). Részben ez az oka a mai francia írott és beszélt nyelv közötti eltéréseknek is.
5. Hogy ezt az ígét nem a paradigma szerint használjuk, azt az mutatja, hogy tegezõ alakban Va, viens! alakban kellene állnia, ami teljesen elfogadhatatlan, míg az Allez, viens!; Allez, venez! mondatok minden szemantikai furcsaságuk ellenére elfogadhatók és a megfelelő helyzetekben széles körben használatosak.
6. Bizonyos "bevezetõ" mondatformulák, mint Je parie que ("fogadok, hogy..."), Je regrette que ("Sajnálom, hogy..."), Je promets que ("Megígérem, hogy...") stb. elemezhetõk logikai, pragmatikai, filozófiai, nyelvészeti szempontok alapján is, csakúgy mint az "én önöket ezennel házastársakká nyilvánítom" vagy "Az ülést megnyitom" stb. típusú mondatok. Hangsúlyoznunk kell azonban a megközelítés különbségét!
7. A performatív mondatok szintaxisa olyan értelemben nevezhetõ "kötöttnek", hogy pl. tartalmazniuk kell a /+volition/ lexikális (szemantikai) jegyeket. Például egy ilyen mondat, hogy: Je déclare la séance ouverte ("Az ülést megnyitom") bizonyos feltételek teljesülése esetén performatív (illokuciós) mondatnak tekinthetõ. Azonban a Je déclare involontairement la séance ouverte /"Az ülést akaratlanul megnyitom"/ nehezen lenne elfogadható performatív mondatnak. A helyzethez kötött mondatoknál

hasonló értelemben beszélhetünk "kötött" szintaxisról: sok esetben egy grammatikussá "kiegészített" mondat megszűnik "helyzethez kötött" mondat lenni, egyes szavak kihagyása, felcserélése vagy betoldása akár értelmetlenné is teheti a mondatot. Például a Il faut le faire mint helyzethez kötött mondatnak a jelentése: 'Ezt csináld utána(m)!'. Ez azonban csak ebben a formában, ilyen szintaxissal tekinthető helyzethez kötött mondatnak. Az il -fallait le faire vagy az il -faut le préparer stb. már nem tekinthetők (helyzethez) kötött mondatoknak.

- BOUACHA, ALLI: "Alors" dans le discours pédagogique: épiphénomène ou trace d'opérations discursives?, Langue française, 1981.50, p. 39-52.
- DUCKET, OSWALD: Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique. Hermann, Paris, 1972.
- DUCKET, OSWALD: Les mots du discours. Les Éditions de Minuit, Paris, 1980.
- FÖNAGY IVÁN: "Viccel a báci". Magyar Nyelvőr, 1970/1., 16-43. old.
- FÖNAGY IVÁN: Helyzet és jelentés. Egy magyar-francia helyettesztőirai kapcsolatos elméleti kérdések. Kézirat, 1976.
- FÖNAGY IVÁN: "Nyelvek a nyelven". Általános nyelvészeti tanulmányok - XVII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 61-105. old.
- FÖNAGY IVÁN: Situation et signification. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, 1982.
- GARY-PRÉEUR, MARIE-NOËLLE: De la grammaire à la linguistique. L'étude de la phrase. Armand Colin, Paris, 1985.
- GERMAIN, CLAUDE: La sémantique fonctionnelle. P.U.F., Paris, 1981.
- LARREYA, PAUL: Énoncés performatifs, présupposition, éléments de sémantique et de pragmatique. Fernand Nathan, Paris, 1979.
- RUWET, NICOLAS: La grammaire des insultes et autres études. Éditions du Seuil, Paris, 1982.

Farkas József

A GARAT- ÉS SZÁJÜREG ALAK- ÉS TÉRFOGATVÁLTOZÁSAINAK DINAMIKUS RADIOGRÁFIÁS, KOMPUTERES VIZSGÁLATA

1.1. A beszédhang az ember második jelzőrendszerének olyan terméke, amelyet nyelvi minta alapján a hangképző szervek tudatos együttmozgásával állít elő a nyelvi kommunikáció során, és hangrezgések formájában továbbít a receptorhoz, amelyen keresztül eljut a leképeződésig. Fogalmát BOLLA /Magyar Fonetikai Füzetek -- a továbbiakban MFF. -- 9 1981, 9-10./ így definiálja: "A beszédképzés fiziológiai folyamatában ismétlődő közel azonos kinetikai sztereotípiák, mozgáskomplexumok akusztikai korrelátumát nevezzük beszédhangnak. ... Önálló beszédhangnak tekintjük a hangsor azon szelvényét, amely szavak és szóalakok hangtestében a hangsorépítés adott nyelvre jellemző feltételei mellett materiálisan azonos vagy közel azonos formában ismétlődik." A hangos kommunikáció folyamatában a nyelvi tartalmak anyagi hordozójául szolgáló hangalak képzésekor eszünkbe sem jut, hogy az információ közlésének alapvető formája, a szóbeli közlés mennyi fiziológiai, fizikai és idegi folyamat bonyolult láncolatát működteti a kommunikációs partnerekben. Ezek felderítése, pontos leírása, a kutatás eredményeinek alkalmazása más tudományágakkal összevetve napjainkban ugyancsak nagy léptekkel halad.

1.2. A XVII. századtól J. MÜLLER, W. TRENDLENBURG, HELMHOLTZ és HERMANN munkássága nyomán az emberi beszéd, illetve az ez úton közölt információ anyagi hordozójának - a hangréseken kiáramló levegőimpulzusok által mozgásba hozott hangszalagok és a zörejes-turbulenciás effektusok által keltett akusztikai

képződményeknek- a szupraglottális üregek pillanatnyi állapotával módosított /modulált/ hangalakot tartjuk. A hangképzés /hangzás, érthetőség/ törvényszerűségei kutatásának igazán a technikai forradalom vívmányai adtak lendületet. Miután kemény viták árán - mások mellett M. JOOS, TARNÓCZY - a hangrés működésének törvényszerűségeit jórészt tisztázták, a figyelem az alaprezgéseket módosító és a tulajdonképpeni információs tartalom anyagi hordozóját végleg megformáló szupraglottális üregek felé fordult.

2. A dolgozat tárgya: a szó nagyságrendű hangtestekből szegmentált német beszédhangok női ejtésben. A német férfi ejtésből származó ugyanilyen nyelvi korpuszon elvégzett vizsgálat eredményeit BOLLA és VALACZKAI már közzétette /MFF. 16, 1986/. Ez a publikáció sok tekintetben vizsgálatunk mintájául szolgált. A jelen dolgozat több okból sem vállalkozhat az MFF 16. kötetében leírt komplex vizsgálatra, így tárgyát ahhoz képest racionálisan szűkíteni kellett. A lehetséges vizsgálatok közül ez a dolgozat a garat- és szájüreg alak- és térfogatváltozásainak a vizsgálatára vállalkozik a képzési idő függvényében.

A beszédképzés, a hangalak megformálása- ha a tudati szférától most eltekintünk -- a szupraglottális üregekben is lejátszódó folyamatok terméke. Az üregrendszeren átáramló alaprezgést és a különböző akadályok különböző leküzdési módjából eredő egyéb tipikus effektusokat -- zörejeket, turbulenciákat -- az üreg alak- és térfogatváltozása úgy modulálja, hogy ez akusztikailag meghatározza a beszédhangot. A hangalakok felépítése tehát akusztikai paraméterekkel is jellemezhető, ezeknek a paramétereknek a helyfüggése pedig nyilvánvaló. Itt persze a magánhangzók formánsainak kialakulására is gondolunk, nem csupán a mássalhangzók lokuszaira -- jellemző rezonanciahelyeire --, melyekről, pontosabban szerepükről a szakirodalomban vita bontkozott ki ugyan /összefoglalja VÉRTES O. ANDRÁS, 1982, 71-113, különösen 91-94./, a helytől függő paraméterek megállapításának a fontossága azonban nem képezte vita tárgyát. A dolgozat nem tárgyal szekvenciális összefüggéseket.

3. A munkának több célja is van.

3.1. A toldalékcso artikuláció közbeni alak- és térfogatváltozásainak a kutatására irányuló módszer továbbbépítése, lényegében új módszer kidolgozása.

3.2. A kidolgozott módszernek a szegmentált beszédhangok öt időarányos hangszelétére /BOLLA MFF.8, 1981, 5-62, különösen 5; BOLLA MFF.9, 1981, különösen 16. lap, 5. pont; BOLLA-VALACZKAI MFF.16, 1986, különösen 14-19/ való alkalmazása, a toldalékcso alak- és térfogatváltozásainak a kiszámítása.

3.3. Az eljárás és az eredmények számítógépre vitele, és a kapcsolt monitor képernyőjén való megjelenítésre alkalmassá tétele.

3.4. a hangtan oktatásában alkalmazható program elkészítése.

4. A dolgozat alapjául egy tübingiai nő /egyetemi hallgató/ ejtéséből származó nyelvi korpusz szolgált.

A 23 éves Kerstin Schabel kiejtésében szegmentált német női beszédhangok és időtartamuk: a: 213 ms /Adem/, a 115 ms /Acker/, ɔ 94 ms /Ochse/, o 99 ms /opal/, o: 217 ms /Ofen/ ~ 108 ms /Mutter/. u 96 ms /Utopisek/, u: 167 ms /Uhr/, Y 86 ms /üppig/, y 65 ms /Hypothek/, y: 218 ms /Übel/, I 113 ms /im/, i 94 ms /Idee/, i: 217 ms /Bibel/, ε: 245 ms /Wägen/, ε 111 ms /Ebbe/, e: 282 ms /beben/, e 74 ms /Elefant/, ə 183 ms /bebe/ oe 98 ms /öffnen/ ø 93 ms /Üdem/, ø: 255 ms /böse/, Diftongusok: au 212 ms /Autó/, ai 317 ms /Ei/ - az adatközlő által a felvétel idején éppen túlartikulált hang ji 334 ms /Baume/.

Német kiejtés vizsgálatakor óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy a kiválasztott adatközlő által képzett beszédhangok m i t és m e n n y i r e reprezentálnak. A kérdés elvi-elméleti tisztázása hosszú folyamat volt, az újabb keletű magyarországi szakirodalomban zömme VALACZKAI LÁSZLÓ munkásságára utalhatunk /mindenekelőtt 1978, 323-330; kandidátusi értekezés 1985, 15-18; MFF. 16, 1986, 10-11/. Az adatközlő az NDK-ban kidolgozott, de más országokban, így az NSZk-ban is elfogadott /DUDEN 6, 1974 2,/ és közzétett "Standardaussprache" mint kiejtési minta alapján tanulta a beszédképzést. A szakirodalmi utalásokból eredő konzekvenciák figyelembe vétele mellett általánosításokra lehet vállalkozni.

5.1. A felvételt az MTA Fonetika Osztályával

együttműködve Valaczkai László készítette 1982-ben a SOTE Radiológiai Klinikáján UV-11 TRIDIX 800 típusú röntgen kontrasztor alapkészülékkel, Siemens képrögzítővel. A hangok időtartama alapján a képzési idő 0, 25, 50, 75 és 100 %-ánál öt ábrát készített a szupraglottális üregek pillanatnyi állásáról. A szegmentálást és a kirajzolást az MTA műszereivel végezte.

5.2. Az eddigi kinoröntgenografikus vizsgálatok 22 ill.

32 mérő- és referenciapontos rendszer alapján /pl. BOLLA MFF. 7, 1981, 7-54/ különböző hangok hangszelei artikulációs helyzeteinek összehasonlítását végezték. Ez a vizsgálati módszer érdekében célszerűen e g y s z e r ű s í t i a folyamatot, annak csak egy vetületét teszi az elemzés tárgyává.

Kíséreljük meg ezt a síkbeli vetületet a térbe visszahelyezni. Az öt hangszeletről készült kinoröntgenogram mindegyike hordozza a reprodukáláshoz szükséges összes adatot. Ezen adatokból alkalmasan választott reprezentánsokkal egy-egy részletet vetíthetünk ki, és ha ezen részleteket alkalmasan választott tengelyek körül megforgatjuk, forgástesteket kapunk. A forgástestek - mivel reprezentáns adatokat hordoznak -, a rezonátorüreg egy-egy részletét, annak adatit már térben testesítik meg. A részletek térfogatainak összege a teljes rendszer térfogatát szolgálhatja minden egyes hangszeletnél, és ezzel egy térben lejátszódó folyamat térbeli vizsgálatára nyílna lehetőség.

A módszer továbblépés FANT /1968, 173-277, különösen a 211. lap/ három paraméteres módszeréhez képest, amely ugyancsak a tér vizsgálatának a kísérlete volt, a síkban történő vizsgálatok helyett.

6. Az elkészített rajz -- hangonkénti öt hangszelet -- összevetése során első közelítésben megállapíthatjuk, hogy a szupraglottális üreg lágy részei a képzés teljes időtartama alatt dinamikus mozgásban vannak.

Ha fiziológiai szempontból vizsgálunk egy szegmentált hang öt hangszeletéről készült ábrasort, a következő felosztást állapíthatjuk meg:

- ha meggondoljuk, hogy az információ anyagi hordozóját

megformálni kívánó szubjektum motorikus idegi vezérlése a betanult és begyakorolt alaphelyzetbe állítja a rezonátor alakját, az első hangszelet a megformálandó hang szempontjából: nyitó;

- a hang terjedési sebességét, az ingerület haladási sebességét, a motorikus válasz adott helyre érkezését és a végrehajtó izmok tehetetlenségét tekintve második hangszelet korrigáló,
- a harmadik hangszelet a domináns hangzó,
- a negyedik hangszelet a lazító,
- az ötödik hangszelet a lezáró.

A felvett 25 hang bármelyikének öt hangszeletét vizsgálat alá vethetjük a fent elsoroltak igazolására, alátámasztásul a rezonátorüregek koordináta-rendszerbe helyezett ábráinak adatait hasonlíthatjuk össze.

Az információ anyagi hordozója -- a képzett hangalak -- diszkrét fizikai jelenség. Nem vétünk tehát nagyot, ha az azt képző rezonátorüreg egészét, alkalmasan választott osztásokkal széttagoljuk, és hogy a valósághoz jobban közelítsünk, a részrendszert leíró adatokkal a folyamatosság kívánalmait közelítő határértéket képzünk. A probléma megoldására fontoljuk meg a következőket.

A beszédhang egy adott rezonátorüreg jelmegettesítő és jelekülönítő produktuma - BOLLA /MFF. 7, 1961, 7-56/ szerint akár mint kinéma /kvázi-azonos mozgáskomplexum-sztereotípiá/, akár mint akuszéma /kvázi-azonos akusztikai rezgéskomplexum-sztereotípiá/, akár mint szonéma /hangérzeti komplexum/ - térben lejátszódó folyamat. A jelen eszközök és módszerek birtokában próbáljuk meg egyszerűsítő feltevésekkel és adataink extrapolálásával közelíteni a problémát, az egyedi, az egyszeri, a mindig változó formában ismétlődő jelenségek mögött felismerni és leírni az általánosat, a lényegit, a tipikusát, a rendszer működésére, funkcionálására jellemzőt.

Egyszerűsítő feltevéseink a következők:

1. a rezonátorüreg - a szupraglottális üregek - ha csak a magánhangzókat vizsgáljuk, amikor az uvula és a hátsógaratfal /pharynx/ zárt állásban van - a gégefedő porctól /epiglottis/ az utolsó akadályig, az ajkakig /labia/ összefüggő,

szakadás nélküli üreg, amelyet alkalmasan felvett síkokkal forgástestekre oszthatunk.

2. A hang terjedési sebességének a hőmérséklettől való függését figyelmen kívül hagyjuk, mivel információt nem hordoz, a jelenség miatt bekövetkező módosulás, bár hatása speciális körülmények között számottevő lehet, esetünkben nem általános.

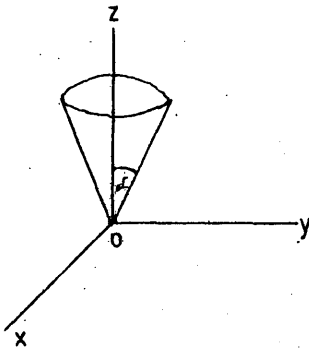
3. A rezonátorban létrejövő visszaverődések okozta kioltások vizsgálatától eltekintünk. A nem érzékelhető információ nem hasznosítható, a kioltások mértéke - az első közelítésben - minden magánhangzónál azonosnak vehető.

4. Az így tagolt rezonátorüreg részeinek mindegyike saját térfogatával módosítja a határán belépő akusztikai képződményt, mintegy kiemelve a rá jellemző felharmonikust, és a kilépő határon az anyagi hordozó egésze magán viseli ezt a módosított jelleget. A teljes térfogatrendszerben így végigvonuló alaprezgés az utolsó kilépő határon áthaladva hordozza az összes nyelvi információt.

A négy feltevés arra jó, hogy az így felvett térfogatokkal a hangképző szervek együttmozgását térben tudjuk követni, s mintegy csőmodellt alkotva a beszédszintetizátor modelljét készítsük el.

A kinoröntgenogram grafikus képét derékszögű koordinátarendszerbe helyezve a rendszer 140,120-as koordináta pont mint alappont köré 10 sugárirányú egyenest húzva 9 szeletre osztottuk. Az osztás alapvető szempontja az volt, hogy a szeletek határoló vonalai lehetőség szerint egyenesek - közel egyenesek legyenek. Az így megalkotott 9 szelet négy-négy koordináta ponttal megadott, egyelőre síkbeli képződmény. Mivel a kinoröntgenogram a kimerevített kép legmagasabb kontúrjáról készült, a függőleges komponens felezhetőségét (vö.: az egyszerűsítő feltevések első pontja) és a vízszintes komponens felezhetőségét tételezi fel, így azt mondhatjuk, hogy egy-egy szelet jól definiált ferde alapú és fedőlapú csonkakúp vetülete. térfogatának egzakt számítását matematikai megfontolások alapján a következő formával adhatjuk meg:

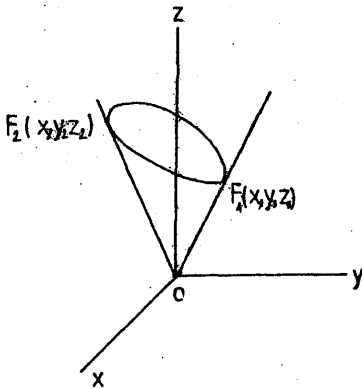
Ha a térben van egy egyenes körkúp az origóban lévő csúccsal:

$$x^2 + y^2 = c^2 z^2 \text{ egyenletű}$$

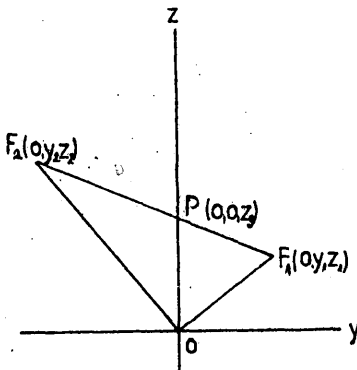
ahol a $c = \tan \alpha$ a kúp félnyílásszöge.

Ha ezt a kúpot egy tetszőleges síkkal elmetsszük:

egy speciális /ellipszis alapú/ csomkakúpot kapunk. Esetünkben az egyszerűsítő feltevések figyelembevételével elegendő ennek a forgástestnek a térfogatát kiszámítani, hiszen a rezonátorüreg egyes szeletei ilyen kúpkból kimetszhetők. A továbbiakban matematikai megfontolásokkal

vezetjük be az üreg térfogatát. A fenti kúpnak a fenti koordináta-rendszerben az y - z síkra eső vetülete:

az O, F_1, F_2 háromszög minden egyes pontjához tartozó

kúppalást távolságát

felfelé az $x = c^2 z^2 - y^2$,

lefelé az $x = -c^2 z^2 - y^2$

függvény adja meg. Célunk ezen

ferdén elmetezett csomkakúp

térfogatának kiszámítása. A

szimmetria miatt elegendő a

felső térfogat meghatározása:

$$V = 2 \iint_{OF_1F_2} \sqrt{c^2 z^2 - y^2} \, dy \, dz$$

Osszuk az integrálási tartományt két részre: az OF_1P és OPF_2 háromszögre: így

$$V = 2 \iint_{OF_1P} \sqrt{c^2 z^2 - y^2} \, dy \, dz + 2 \iint_{OPF_2} \sqrt{c^2 z^2 - y^2} \, dy \, dz$$

Az OPF_1 háromszög jellemzői: $0 \leq y \leq y_1$;

$$z = \frac{z_1}{y_1} y \leq z \leq \frac{z_1 - z_2}{y_1 - y_2} y + z_2$$

feltételekkel, ahol $z_2 = z_1 - \frac{z_1 - z_2}{y_1 - y_2} y_1$, ugyanis az F_1 és

F_2 pontokon átmenő egyenes egyenlete:

$$z - z_1 = \frac{z_2 - z_1}{y_2 - y_1} (y - y_1)$$

Az OPF_2 háromszög jellemezhető:

$$y_2 \leq y \leq 0$$

$$\frac{z_1}{y_1} y \leq z \leq \frac{z_1 - z_2}{y_1 - y_2} y + z_2$$

így

$$\iint \sqrt{c^2 z^2 - y^2} \, dy \, dz = V$$

Az integrál levezetése matematikai megfontolások alapján:

$$\iint \sqrt{c^2 z^2 - y^2} \, dy \, dz = \iint y \sqrt{\left(\frac{cz}{y}\right)^2 - 1} \, dy \, dz$$

legyen:

$$\frac{cz}{y} = u, \quad \frac{cdz}{y} = du, \quad dz = \frac{y}{c} du$$

ezekkel:

$$\iint \frac{y^2}{c} \sqrt{u^2-1} \, du \, dy =$$

legyen:

$$u = \operatorname{ch} x \quad x = \operatorname{arch} u \quad \text{és} \quad \operatorname{ch}^2 x - \operatorname{sh}^2 x = 1$$

$$du = \operatorname{ch} x \, dx \quad \text{és} \quad \operatorname{ch}^2 y - 1 = \operatorname{ch}^2 x \quad \text{miatt}$$

$$\iint \frac{y^2}{c} \operatorname{sh}^2 x \, dx \, dy = \int \frac{y^2}{c} \frac{\operatorname{sh} x \operatorname{ch} x - x}{2} \, dy =$$

integráljuk ki $\operatorname{sh}^2 x$ -et:

$$\int \operatorname{sh}^2 x \, dx = \operatorname{sh} x \operatorname{ch} x - \int \operatorname{ch} x \operatorname{ch} x \, dx = \operatorname{sh} x \operatorname{ch} x - \int (1 + \operatorname{sh}^2 x) \, dx = \operatorname{sh} x \operatorname{ch} x - x - \int \operatorname{sh}^2 x \, dx, \quad \text{és ezzel}$$

$$\sim = \int \frac{y^2}{2c} (u \sqrt{u^2-1} - \operatorname{arch} u) \, dy.$$

Írjuk vissza u-t:

$$\int \frac{y^2}{2c} \left(\frac{cz}{y} \sqrt{\left(\frac{cz}{y}\right)^2 - 1} - \operatorname{arch} \frac{cz}{y} \right) dy$$

közös nevezőre hozva, az egyszerűsítéseket elvégezve, és a két háromszögre bontva

$$\begin{aligned} & \int_0^y \frac{z}{2} \sqrt{(c^2 z^2 - y^2)} - \frac{y^2}{2c} \operatorname{arch} \frac{cz}{y} \bigg|_{\frac{z_1}{y_1}}^{\frac{z_2}{y_2} y + z_3} dy + \\ & + \int \frac{z}{2} \sqrt{(c^2 z^2 - y^2)} - \frac{y^2}{2c} \operatorname{arch} \frac{cz}{y} \bigg|_{\frac{z_1}{y_1}}^{\frac{z_2}{y_2} y + z_3} dy = v \end{aligned}$$

(A levezetés részlépéseiből néhányat elhagytam, ez azonban a megértést nem gátolja.)

A kapott eredményt számítógépes feldolgozásra alkalmassá téve a 25 hang 5-5 hangszeletéről készült ábráról leolvasott koordináta pontokkal a program minden egyes részüreg térfogatát számolja, majd azt a teljes üregre - matematikai terminológia szerint - felösszegezi. Az eredmény jó közelítéssel a valós térfogatot szolgáltatja, és a koordináta rendszerrel bármely hasonlóan felvett kinoröntgengramról nyert adatokkal használható az algoritmus. (Programlistája lététbe helyezve Dr. Valaczkai Lászlónál a JATE Bölcsészettudományi Kara Nyelvi Laboratóriumában.)

A női folyamatos ejtésből szegmentált német beszédhangok kinoröntgenogramjairól vett adatokkal az alábbi megállapításokat tettük.

A beszédhang kialakulása egyszerre fizikai, anatómiai-fiziológiai és biológiai vonzatú.

F i z i k a i vonzata nyilvánvaló: a nyelvi kommunikáció valamely anyagi hordozót, jelen esetben egy légoszlopot ruház fel információs tartalommal. A művelet fizikai tartalma már tisztázott. A hangtérben, amely a térnek hanghullámokkal betöltött része, az anyagi hordozó részecskéi egyensúlyi helyzetük környezetében rezgőmozgást végeznek, nyomás-, sűrűség- és hőmérséklet-ingadozások lépnek fel, és terjednek hullámszerűen tova. A rezonátorüreg kilenc térfogatszeletének mindegyike rezonancia folytán kiemeli a hangszalag rezgésének megfelelő hang felharmónikusai közül azokat, amelyeknek frekvenciái az üreg saját frekvenciáinak közelébe esnek. Ezek a formánsok teljesen függetlenek a hang magasságától, intenzitásától - a suttogó beszédet is (kellő távolságból) jól érthetjük, ám ha a normálistól lényegesen eltérő szögsebességgel járatott hanglemez magánhangzóit figyeljük, azok jellege megváltozik - az alaphang frekvenciája ugyanaz marad, de a rezonátor, jelen esetben hangszóró, egészen más felharmónikusokat erősít. Ezzel az egyszerűsítő feltevés negyedik pontja már nem egyszerűsítő feltevés, hanem tény.

Mivel a 9 térfogatszelet a belépő határán átjutó alaphangnak csak a saját térfogatának megfelelő frekvenciatartományába eső felharmónikusokat rezonáltatja, az

összes többit akadálytalanul átengedi, a kilépő határig kioltás nem lép fel. Az egyszerűsítő feltétel harmadik pontja szükségtelenné válik.

A hang terjedési sebességének hőmérsékletfüggését a $c = c_0 \sqrt{1 + \frac{T}{273}}$ formula írja le. az ember szupraglottális üregeinek normális hőmérséklete 37,5--37,8 C között mozog. A tüdőből kiáramló levegő hőmérséklete 1--3 tizedfokkal alacsonyabb. Folyamatos beszéd közben a rezonátorüregen keresztül áramló hideg levegő az üreg hőmérsékletét 1--3 tizedfokkal csökkenti, így a képzett hang formánisa a hőmérséklettől függetlenné válik. /vö.: 2. egyszerűsítő feltevés./

Integrálási formulánk határainak megválasztásánál a 9 térfogatrész 4-4 koordinátája volt mérvadó. A viszonyítási pont a 25 hang 5 hangszeleténél egy rögzített pont volt, melyet a szupraglottális üregek kemény - tehát állandó - részei által jól definiált támponthez kötöttünk. A felső fogsor éle és a kemény szájpad hármely más mozgó szervhez vagy részlethez viszonyítva statikus. A kinoröntgenogram kontúrjai mint határolópalástok olyan testet határoznak meg, melyek sík vetületei trapéz formáznak. Ha egy trapézt kiragadunk, és két oldalát egymáshoz közelítjük - dőlésszögük megtartásával -, általános háromszöget kapunk vetületként. Ha meggondoljuk, hogy a szupraglottális üregeknek az uvula és pharynx zárt állása mellett felső régiói (lágyszájpad, keményszájpad) a funkcionális anatómia szerint jó közelítéssel egy bizonyos köríven helyezkednek el, a beszélő nyelve pedig egyetlen pontsort reprezentálva a forgástestnek görbévé zsugorodott alsó palástja. A fent említett módon meghatározott háromszögvetület egy forgástest vetülete. Belátható, hogy elegendően sűrű beosztással ez a forgástest meghatározható a síkbeli kinoröntgenogramról, tehát a róla felvett adatok alapján az integrálformulával a térfogat tetszőlegesen kicsinnyé tett hibával számolható. Ezzel egyszerűsítő feltevéseink első pontja is szükségtelenné vált.

A dolgozatban 9 résztérfogatra osztottuk a rezonátor teljes térfogatát. Véleményünk szerint az osztás első közelítésben elegendő, nem követünk adattorzító hibát, a modell jól közelíti a valóságot. A vizsgálódás során egyébként sem az egzakt térfogatra, hanem a térfogatok megváltozására van szükség.

Az anatómiai-fiziológiai vonzat problémája a hangszetelek elnevezésének indoklása miatt oldandó fel. Egy szegmentált hang a képzés teljes időtartama alatt a jelen gyakorlat szerint 5 jól elkülöníthető hangszetre osztható: a képzés 0, 25, 50, 75, 100 %-ánál. Az első hangszetet a képzési idő 0 %-ánál - a n y i t ó - hangszetet. A kommunikáló szubjektum agykérgi folyamataiban - melyek időfüggését kimutatni nem tudjuk - megfogalmazódott a közölni kívánt információ, a végrehajtó szervek megkapták a végrehajtáshoz szükséges utasításokat, a folyamat megindul. A megfelelő izmok beállítják a rezonátorüreg megfelelő alakját, elindul az alaphang rezgése: nyitó képzés. A hang terjedési sebességét, a vezetés gyorsaságát figyelembe véve a nyitó hang tehát $3,8 \cdot 10^{-5}$ sec-nál rövidebb idő alatt tudatosul. Tegyük fel, hogy ez a közlendő információ szempontjából pontos beállítás. Azonban az izmok működtetése vegyi folyamat, melynek sebessége nagyságrenddel kisebb az érzékelésénél, továbbá tehetetlenségüknél fogva a pontos mértéktől kisebb-nagyobb értékkel eltérnek.

A szonogramokon jól látható időfüggő frekvenciakúszások a második hangszetet korrigáló jellegét támasztják alá. Ez a legrövidebben képzett /oe/ 65 ms hangszetenként 13 ms-os intervallumban is bőven belefér. A térfogatváltozások tükrében vizsgálva hasonló eltérés tapasztalható. Az első hangszettől a második eltér, a harmadik az elsőhöz kissé visszaigazodik.

A harmadik hangszetet kúszása csökken, ami feltehetően a küldött motorikus parancsok mértékeinek jelentős esésével magyarázható - közel pontos hangzás, rövidebb korrigáló mozgásút, kevesebb túlfutás; a hang hordozza a kívánt információtartalmat: domináló hangszetet.

A kérgi folyamat már ismeri a következő lépést - egy következő hang vagy lezárás - a képzett hang tehát új információt nem igényel. A képzéshez szükséges alakra tovább nincs szükség, a térfogatot kifesztítő izmok ellazulhatnak, indulhat az ehhez szükséges vegyi folyamat: lazító hangszetet.

Az 5. hangszetet - attól függően, hogy követi-e egy másik hang (= előkészítő), vagy lezárja az információsort (= záró) felkészülnek az üreget kifesztítő izmok a hanghullámok részleges

vagy teljes kioltására, ami a gégefedőporc feletti rész drasztikus térfogatcsökkenését idézi elő az utolsó hangszelet utolsó fázisában. Ezzel már - magánhangzók szempontjából - a többnyire őket követő mássalhangzók képzésének térfogatviszonyaira utalunk.

E dolgozat a beszédhangok képzésének biológiai vonatásával nem foglalkozik, bár nem érdektelen a szervi elváltozások okozta rezonátorüregek térfogatviszonyainak, vagy a siketek monoton, "szín" nélküli hangképzésének vizsgálata sem.

(A dolgozatban bevezetett módszerrel számított térfogatváltozások adatai megtalálhatók Dr. Valaczkai László a JATE Bölcsészettudományi Karának Nyelvi Laboratóriumában.)

A hangtan oktatásában a módszerhez szervesen kapcsolódó program alkalmazható, mely bemutatja egy képzett hang 5 hangszeletének kinoröntgenogram-mását, ill. a hangképzés során fellépő térfogatváltozások alakját, mértékét. Lehetőséget látunk még a siketek beszédtanítására is. A dolgozat továbbfejlesztése az elmondottak alapján több irányban is lehetséges.

Felhasznált irodalom

- Bakó E.: A magyar magánhangzórendszer fiziológiai vizsgálatához. Nyk.LI, 374-401.
- Balassa J.: A magyar hangok képzése. Nyk. XXI. 130-140.
- Balassa J.: Magyar fonetika. Budapest, 1904. 166.l.
- Bolla K.: A magyar magánhangzók akusztikai analízise és szintézise. In: Magyar Fonetikai Füzetek /a továbbiakban MFF./ 1, Budapest, 1978. 53-67.
- Bolla K.: A magyar beszédhangok képzési konfigurációinak meghatározása palato- és lingvografikus kísérletekkel. MFF. 2, Budapest, 1978. 51-65.
- Bolla K.: Az orosz magánhangzók analízise és szintézise. MFF. 4, Budapest, 1979. 33-79.
- Bolla K.: Magyar hangalbum. MFF. 6, Budapest, 1980.
- Bolla K.: A magyar hosszú mássalhangzók képzése. /Kinoröntgenografikus vizsgálat számítógéppel./ MFF. 7, Budapest, 1981. 7-55.
- Bolla K.: A magyar magánhangzók és rövid mássalhangzók képzési sajátosságainak dinamikus kinoröntgenográfiai elemzése. MFF. 8, Budapest, 1981. 5-62.
- Bolla K.: Az amerikai angol beszédhangok atlasza. MFF. 9, Budapest, 1981.
- Bolla K.: A conspectus of Russian speech sounds. Budapest, 1981.
- Bolla K.: Orosz hangalbum. MFF. 11, Budapest, 1982.
- Bolla K.: A magyar beszéd akusztikai szerkezetének analízise és szintézise. Kutatástörténeti áttekintés. MFF. 10, Budapest, 1982. 6-20.

- Bolla K.: Magyar hangalbum. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Szerk. Bolla Kálmán. Budapest, 1982, 165-173+47 tábla.
- Bolla K. - Földi E.: A lengyel beszédhangok képzési és akusztikus sajátosságairól. MFF. 7, Budapest, 1981. 91-139.
- Bolla K. - Földi E.: A lengyel beszédhangok palato- és lingvografikus vizsgálata. MFF. 7, Budapest, 140-155.
- Bolla K.: A magyar magánhangzók és rövid mássalhangzók képzési sajátosságainak dinamikus kinoröntgenografiai elemzése. In: MFF: 8, 1981. 5-62.
- Bolla K. - Valaczkai L.: Német beszédhangok atlasza. A beszédhangok képzési és hangzási sajátosságai. MFF: 16. Budapest, 1986.
- Csüry B.: Szamosháti palatogrammok. NyK.L., Budapest, 1936. 64-70.
- Delattre P.: Comparing the phonetic features of English, German, Spanish and French. Heidelberg, 1965.
- Der grosse duden. Bd. 6. Aussprachewörterbuch. Wörterbuch der deutschen Standardaussprache. 2. völlig neu bearb. und erw. Auflage von Max Mangold und der dudenredaktion. Mannheim /Wien/ Zürich, 1974.
- Dvoncová, J. - Jenca, G. - Král, A.: Atlas slovenskyh hlások. Bratislava, 1969.
- Dieth, E.: Vademecum der Phonetik. Bern, 1950.
- Essen, O. von: Allgemeine und angewandte Phonetik. 4. Veränderte Auflage. Berlin, 1966.
- Fant, G.: Analysis and synthesis of speech processes. In: Manual of Phonetics. Edited by B.Malmberg. Amsterdam, 1968. 173-277.
- Fant, G.: Acoustic Theory of Speech Production, 's Gravenhage, 1960.
- Fónagy I.: A beszéd dinamikus leírásának elveiről. NyK. LXVI, 315-330.

- Fónagy I. - Szende T.: Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképzése. NyK. LXXI, 281-344.
- Gombocz Z.: Magyar palatogrammok. NyK. XXXVIII, 193-204.
- Hegedűs L.: Röntgenfelvételek a száj- és garatüreg változásairól magánhangzók képzése közben. NyK. L, 111-117.
- Kassai I.: Akusztikai alapfogalmak. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Budapest, 1982. 53-66.
- Kiss G.: A dinamikus röntgenográfiai vizsgálat számítógépes programja. MFF. 7. Budapest, 1981. 56-58.
- Ladefoged, P.: Elements of acoustic Phonetics. Edinburgh and London, 1962.
- Lindner, G.: Der Sprechbewegungsablauf. Eine phonetische Studie des Deutschen. Berlin, 1975.
- Magdics K.: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. Budapest, 1965.
- Malmberg, B.: Phonetics. New York, 1963.
- Molnár J.: A magyar beszédhangok atlasza. Budapest, 1970.
- Olaszy G.: a magyar mássalhangzók és mássalhangzó-magánhangzó-kapcsolódások akusztikai szerkezetének analízise és szintézise. MFF. 10. Budapest, 1982, 46-83.
- Olaszy G.: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. In: Ny.Ért. 121.sz. Bp., Akadémiai Kiadó 1985.
- Scheier, M.: Die Bedeutung des Röntgenverfahrens für die Physiologie der Sprache und Stimme. Berlin, 1909.
- Sovijarvi, A.: A nyelv artikulációs mozgásáról a röntgenfilmek fényében, MNy. LXIII, 1-5.
- Strenger, F.: Radiographic, palatographic and labiographic methods in phonetics. In: Manual of Phonetics. Editor: Malmberg, B. Amsterdam, 1958. 334-364.
- Szende T.: A beszéd folyamat alaptényezői. Budapest, 1976.

- Tarnóczy T.: A magyar magánhangzók akusztikai szerkezete. Budapest, 1941.
- Tarnóczy T.: A hangrészmozgás néhány tulajdonságáról. MFF. 1. Budapest, 1978, 9-17.
- Tarnóczy T.: Zenei akusztika. Budapest, 1982.
- Valaczkai L.: Vergleich der Realisierung ungarischer und deutscher e'-Laute. Vorträge der Speech-Symposion Szeged, Budapest, 1971. 289-290.
- Valaczkai L.: Röntgenbilder zur Artikulation im Deutschen und Ungarischen. In: Wiss. Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Halle /Saale/, 1973/3/. 200-205.
- Valaczkai L.: Palatogramme, Labiogramme, Sonogramme und neue Röntgenbilder zur Artikulation im Deutschen und im Ungarischen. In: Wiss. Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Halle /Saale/, 1976/4. 230-237.
- Valaczkai L.: Über deutsche Aussprachenormen, Realisierungsvarianten und Gemässigte Hochlautung als Leitbilder für die Sprechkommunikation und für den Ausspracheunterricht. In: Budapester Beiträge zur Germanistik. Festschrift für Prof. Dr. sc. Karl Mollay. Herausgegeben von Antal Mádl in Zusammenarbeit mit János Juhász und Zsuzsa Széll. Budapest, 1978. 323-330.
- Vértes O.A.: A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdése. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Szerk. Bolla Kálmán. Budapest, 1982. 71-113.
- Vértes O.A.: Az artikuláció akusztikus vetülete. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Szerk. Bolla Kálmán. Budapest, 1982. 155-164.

